

MICHAŁ JERZY ZACHARIAS
(Warszawa)

SYSTEM STALINOWSKI W JUGOSŁAWII W LATACH 1944–1949

W końcu drugiej wojny światowej Związek Sowiecki zapewnił sobie militarną i polityczną kontrolę Europy Środkowo-Wschodniej. Była ona konsekwencją niepowodzeń wojennych i ostatecznej klęski Niemiec. Stała się główną przyczyną opanowania tej części kontynentu przez miejscowe partie komunistyczne.

Pozycja Związku Sowieckiego nie była jednak równoznaczna z realizacją identycznego scenariusza zdobywania władzy przez partie komunistyczne we wszystkich krajach regionu. Wiązało się to z faktem, że okoliczności, w których komuniści dochodzili do władzy były zróżnicowane. Specyficzna sytuacja ukształtowała się przede wszystkim w dwóch krajach położonych na obrzeżach Europy Środkowo-Wschodniej, tj. w Albanii i Jugosławii. Ta ostatnia została zaatakowana przez Niemcy i Włochy w kwietniu 1941 r. Po rozbięciu i rozczłonkowaniu przez te państwa¹ znalazła się ona w niezwykle skomplikowanej sytuacji. Kształtowała ją okupacja, kolaboracja, ruch oporu, wojna domowa, rewolucja oraz walka o władzę sprawowaną po zakończeniu wojny. Oprócz Albanii i Grecji trudno byłoby znaleźć inne państwo europejskie, w którym wszystkie te zjawiska występowałyby równocześnie.

Charakterystyczną cechą sytuacji w Jugosławii w czasie drugiej wojny światowej była także pozycja Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ)² z Josipem Brozom Titą na czele. W kwietniu 1941 r. jej kierownictwo znajdowało się w kraju. W czasie walki z okupantami i miejscowymi ugrupowaniami zbrojnymi partia ta stopniowo stawała się dominującą siłą w kraju. Jej pozycja w momencie ustania działań wojennych była silniejsza niż pozycja jakiegokolwiek innej partii komunistycznej w Europie Środkowo-Wschodniej (poza albańską)³. W rezultacie miała ona większe możliwości samodzielnego zdobywania i utrwalania całkowitej i niekontrolowanej władzy w Jugosławii niż wspomniane partie w swoich krajach. Te ostatnie w większym stopniu były

¹ Por. F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, szczególnie s. 407 n, 430 n; J. Kozeński, *Agresja na Jugosławię 1941*, Poznań 1979 r., szczególnie s. 106 n; F.C. Littlefield, *Germany and Yugoslavia, 1933–1941. The German Conquest of Yugoslavia*, New York 1988, szczególnie s. 129–130. W rozczłonkowaniu Jugosławii uczestniczyły także Węgry i Bułgaria.

² KPJ — Komunistička partija Jugoslavije.

³ O położeniu komunistów albańskich — B. Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth Century*, t. 2, Cambridge University Press 1989, s. 297–298.

uzależnione od pomocy, od ingerencji Związku Sowieckiego. Nie zostało to odpowiednio podkreślone w polskiej, niezbyt bogatej literaturze poświęconej problematyce początków „władzy ludowej” w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Podobną uwagę można odnieść do kwestii polityczno-ustrojowej ewolucji Jugosławii do 1949 r.⁴ Niniejszy artykuł jest próbą likwidacji tych braków.

Zdobycie władzy przez KPJ było możliwe jedynie w wyniku powolnego, stopniowego wzrostu siły i znaczenia tej partii. Już w 1941 r. myślała ona o sprawowaniu władzy w przyszłości. Należy więc cofnąć się do początków okupacji.

W momencie agresji mocarstw faszystowskich na Jugosławię KPJ liczyła — według różnych szacunków — od 8 do 12 tys. członków⁵. Punktem wyjścia jej działalności w czasie okupacji stała się napaść III Rzeszy na Związek Sowiecki 22 VI 1941 r. Porzucając stanowisko o rzekomo imperialistycznym charakterze wojny rozpoczętej 1 IX 1939 r.⁶, przywódcy KPJ wydali manifest wzywający narody Jugosławii do walki z okupantami. Główną motywacją walki miało być wsparcie udzielone „kwitnącemu sowieckiemu ogrodowi”, tak zdradziecko zaatakowanemu przez Niemcy faszystowskie. Odezwa głosiła, że narody sowieckie walczą nie tylko w obronie ojczyzny, ale i w celu uratowania ludzkości przed faszystowską niewolą i ostatecznego — narodowego i społecznego — wyzwolenia świata pracy⁷.

W momencie inwazji niemieckiej na Wschodzie autorzy manifestu wiązali więc wojnę wyzwolenczą jedynie z ogólną strategią rewolucyjną między-narodowego ruchu komunistycznego⁸. Wyrażali ją w hasło zwalczania „piątej

⁴ W literaturze polskiej sprzed 1989 r., poświęconej powstaniu i „rozwojowi” „demokracji ludowych” w Europie Środkowo-Wschodniej, przeważają ogólnikowe syntezy nie poparte szczegółowymi badaniami analitycznymi. Opracowania te pełne są natomiast propagandowo-ideologicznych formuł, w które starano się wtłaczać niedawną przeszłość historyczną. Najważniejsze z tych prac to: *Europejskie kraje demokracji ludowej 1944–1948*, Warszawa 1972; N. Kołomejczyk, *Rewolucje ludowe w Europie 1939–1948*, Warszawa 1973; J. Muszyński, *Socjalizm w państwach środkowej i południowo-wschodniej Europy. Społeczno-polityczne problemy rewolucji socjalistycznej i budownictwa socjalizmu*, Warszawa 1975; *Kraje socjalistyczne po drugiej wojnie światowej 1944–1974 (problemy rozwoju politycznego, społecznego i gospodarczego)* (pod kierownictwem naukowym J. Ciepiewskiego), Warszawa 1977; *Dzieje państw socjalistycznych: gospodarka, społeczeństwo, polityka* (pod red. J. Ciepiewskiego), Warszawa 1987; T. Szymczak, *Ustrój europejskich państw socjalistycznych*, Warszawa 1988. O powstaniu „władzy ludowej” w Jugosławii: Z. Rutyna, *Jugosławia na arenie międzynarodowej 1943–1948*, Warszawa 1981; Z. Rutyna-Frelek, *Powstanie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Warszawa 1985. Obie te prace posiadają te same wady co wspomniane opracowania syntetyczne.

⁵ Por. M. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, Beograd 1965, s. 81–82; P. Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, s. 105; B. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Beograd 1976, s. 26; tenże, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, t. 1, Beograd 1983, s. 162. Zdaniem angielskiego historyka S. Clissolda (*Djilas. The Progress of A Revolutionary*, Hounslow Middl., 1983, s. 37), nieco wcześniej, bo w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej, KPJ liczyła ok. 3 tys. członków. Clissold podkreśla, że była ona partią słabą, osamotnioną, pozbawioną kontaktu z rzeczywistością polityczną i społeczną kraju, pogrążoną w własnych, partykularnych sporach, dyskusjach i problemach.

⁶ Por. M.J. Zacharias, *Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Wrocław 1985, s. 41–42, 45.

⁷ Zob. *Proglas CK KPJ povodom napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, w: Komunistička partija Jugoslavije 1919–1941. Izabrani dokumenti* (pod red. E. Hasanagić), Zagreb 1959, s. 254–258.

⁸ B. Petranović, *AVNOJ*, s. 23.

kolumny” i „kapitalistycznej kliki”. Oprócz kolaborantów mieli na myśli zwolenników zachowania monarchii. Ci ostatni, poszukując sojuszników w Wielkiej Brytanii, mieli się kierować rzekomo jedynie chęcią przywrócenia „starego porządku” w Jugosławii po zakończeniu wojny i okupacji⁹. Zdaniem Tity należało temu zapobiec poprzez rozbudowę własnej siły zbrojnej. Miała ona służyć przejściu władzy przez komunistów po likwidacji „starej maszinerii państwowej” przez okupantów i po ich klęsce w drugiej wojnie światowej¹⁰.

Należy przypuszczać, że władza KPJ miała być wstępem do ścisłego powiązania Jugosławii ze Związkiem Sowieckim. Może o tym świadczyć brak jakiegokolwiek wzmianki o potrzebie odbudowy niepodległej, samodzielnej Jugosławii we wspomnianym manifestie wydanym z okazji niemieckiej agresji na Wschodzie.

Nadzieje Tity dotyczące szybkiego zanikania przedwojennych struktur władzy nie były bezpodstawne. Już w kwietniu 1941 r. król Piotr II udał się na emigrację; w jego ślady poszło wielu polityków. Ci, którzy zostali, z reguły angażowali się w różne formy kolaboracji lub biernie oczekiwali dalszego rozwoju wydarzeń¹¹. Dawne partie polityczne zostały rozbite, zaś działalność rządu Królestwa Jugosławii na wychodźstwie nie wywierała specjalnego wpływu na życie polityczne w kraju. Znamienne było także to, że krajowi i emigracyjni politycy jugosłowiańscy popierający monarchię Karadjordjevićów, nie zdołali wytworzyć siatki podziemnych powiązań, podobnej do tej, która łączyła i koordynowała działania różnych instytucji politycznych i wojskowych w okupowanej Polsce.

Nie ulega wątpliwości, że taka sytuacja w dużym stopniu była rezultatem braku umiejętności nielegalnego działania w warunkach okupacji, czego nie można powiedzieć o komunistach. Nielegalna i zakonspirowana w momencie wkraczania okupantów KPJ zdołała uniknąć aresztowań przywódców i rozbicia swych struktur. Stały się one podstawą jej działalności w warunkach okupacji.

⁹ *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu, maj 1941*, w: *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945* (pod red. S. Nešovicia i B. Petranovicia), Beograd 1983, s. 88.

¹⁰ W maju 1941 r., a więc jeszcze przed uderzeniem Niemiec na ZSRS i przed rozpoczęciem komunistycznego powstania w Jugosławii, Tito zebrał członków KC KPJ w Zagrzebiu. Zdaniem swego bliskiego wówczas współpracownika, Milovana Đizlasa, wysunął w trakcie narady tezę „o możliwości bezpośredniego przejścia władzy przez komunistów i odrzucenia konieczności przeprowadzenia rewolucji w dwóch etapach, tj. burżuazyjno–demokratycznym i proletariackim, co w myśl decyzji Kominternu było zgodne ze stanowiskiem partii. Tito postulował także przejście władzy przez komunistów po klęsce Niemiec, zapobieżenie, by uczyniła to jakaś inna partia lub organizacja. Jest to oczywiste — twierdził — że stara maszineria państwowa zostanie zlikwidowana lub skompromituje się we współpracy z nieprzyjacielem. Tito mówił, że my komuniści musimy zorganizować się militarnie, tak, abyśmy byli zdolni zaatakować naszych przeciwników w chwili ich klęski i w ten sposób przejąć władzę, por. M. Djilas, *Memoir of A Revolutionary*, New York 1973 s. 388, Zdaniem Tity, w Jugosławii były warunki do podjęcia akcji rewolucyjnej, por. *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije*, w: *AVNOJ i revolucija*, s. 90–91.

¹¹ Bierną postawę w czasie okupacji zajął przede wszystkim przywódca Chorwackiej Partii Chłopskiej (HSS), Vladimir Maček. Niemniej był on uważany przez okupantów za wroga; przez jakiś czas był aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym, por. A. Djilas, *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution 1919–1953*. Cambridge Mass., London 1991, s. 140–141.

Istotną cechę, określającą sytuację Jugosławii w czasie okupacji, stanowiło wejście dotychczasowego konfliktu serbsko-chorwackiego w nową fazę. Obecnie przybrał on formy ekstremalne, doprowadzając do wypadków ludobójstwa¹². W płaszczyźnie politycznej konflikt utrudniał pracę rządu na emigracji, a przede wszystkim stał się jedną z głównych przesłanek prowadzących do utworzenia Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH), kierowanego przez ustaszy Ante Pavelicia oraz — na przeciwstawnym biegunie — do powstania serbskiego ruchu czetnickiego pod wodzą pułkownika a następnie generała Dragoljuba (Draży) Mihailovicia. Choć przebywał w kraju, równocześnie sprawował on funkcję ministra sił zbrojnych w rządzie królewskim w Londynie. Nie przeszkadzało mu to podejmować — osobiście i za pośrednictwem podwładnych — kontaktów z okupantami¹³.

Nie ulega wątpliwości, że konflikt serbsko-chorwacki, dzielący siły przeciwników, sprzyjał komunistom, szczególnie w decydującej fazie walki o władzę pod koniec wojny. W praktyce byli oni jedynym ugrupowaniem zabiegającym o pozyskanie wszystkich narodów Jugosławii. Komunistów popierały głównie te odłamy społeczeństwa, które czuły się zagrożone polityką okupantów i ich satelitów. Najwięcej zwolenników zyskiwali oni wśród Serbów, przede wszystkim tych, którzy mieszkali w NDH i byli ofiarami antyserbskiej polityki ustaszy Pavelicia. Pod względem pochodzenia społecznego w szeregach ruchu organizowanego przez komunistów przeważała ludność chłopska.

Znaczącemu poparciu społecznemu sprzyjało staranne kamuflowanie właściwych celów przez władze komunistyczne. Z biegiem czasu porzucały one swoją pierwotną, rewolucyjną retorykę i unikały precyzowania i przedstawiania radykalnego programu przemian ustrojowych¹⁴. Na plan pierwszy wysuwały hasło walki z okupantami i ich satelitami, choć w praktyce nie gardziły próbami porozumienia z Niemcami¹⁵. Główną wagę przywiązywały do utwo-

¹² Por. Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się systemów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 452–453; A. Djilas, *The Contested Country*, szczególnie s. 125–127.

¹³ NDH — Nezavisna Država Hrvatska; o kontaktach czetników z okupantami — J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. The Chetniks*, Stanford Ca., 1975, przede wszystkim s. 209 n., 321 n., 432 n.; J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, t. 1, *Britanski štitenik*, Zagreb/Beograd 1979.

¹⁴ Radykalna, rewolucyjna postawa KPJ uwidoczniła się głównie w początkowym okresie rewolucji, od przełomu 1941/1942 r. do marca–kwietnia 1942 r. Wynikała ona m.in. z dosyć naiwnego przekonania, że po klęsce Niemców pod Moskwą jesienią 1941 r. nastąpi załamanie wojennej machiny tego państwa i rozpad nieokrzepłej jeszcze koalicji antyhitlerowskiej. Przewidywano, że Związek Sowiecki będzie decydował o warunkach pokoju i powojennej sytuacji w Europie. W tych okolicznościach pojawiły się poglądy o potrzebie likwidacji klasowych przeciwników rewolucji, tj. bogatego i średniego chłopstwa i o konieczności walki z religią. Według Petranovicia taktyka ta została porzucona w rezultacie interwencji Kominternu, podkreślającego potrzebę łączenia wszystkich sił narodowych do walki z okupantami i z powodu odległej, jak się okazało, perspektywy zakończenia wojny. Porzucenie tej linii było również wynikiem szkód spowodowanych jej stosowaniem, przede wszystkim niepowodzeń partyzantów w Czarnogórze i Hercegowinie, spowodowanych m.in. utratą poparcia tamtejszej, przerażonej stosowaniem terroru ludności, zob. B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, t. 1, s. 313 n., o późniejszym, bardziej umiarkowanym stanowisku — M.J. Zacharias, *Jugosławia*, s. 102–103.

¹⁵ Zostały one podjęte głównie w marcu–kwietniu 1943 r. Jedną z głównych przyczyn tych starań była chęć zniszczenia ruchu czetnickiego. Występowała ona stale, mimo wspomnianego, taktycznego złagodzenia kursu, a nawet kamuflowania rzeczywistych celów, por. M.J. Zacharias, *Jugosławia*, s. 118–120 i przyp. 76 s. 120. Trzeba zaznaczyć, że czetnicy nie pozostawali bierni i ze swej strony zwalczali komunistów. Obok konfliktu między Serbami i Chorwatami (przede wszystkim ustaszymi), walki czetników z komunistami stanowiły zasadniczą oś wojny domowej w Jugosławii.

rzenia własnych grup partyzanckich, a następnie — regularnych oddziałów wojskowych. Według szacunków historyków jugosłowiańskich — trudno ocenić w jakim stopniu są one zgodne z rzeczywistością — komunistyczne siły zbrojne jesienią 1943 r. miały liczyć ok. 300 tys. osób¹⁶.

Bardzo ważną dziedziną aktywności przywódców KPJ były działania podejmowane z myślą szybkiego stworzenia własnych ośrodków władzy o zasięgu ogólnojugosłowiańskim. Już 27 XI 1942 r. powołano do życia tzw. Antyfaszystowską Radę Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (AVNOJ)¹⁷. Miała ona posiadać charakter „ogólnonarodowego i ogólnopartyjnego przedstawicielstwa walki wyzwolenczej w Jugosławii”, opierającego się na „komitetach narodowowyzwoleńczych i [...] masowych, ludowych organizacjach antyfaszystowskich — partyjnych i poza partyjnych”¹⁸. Wszystkie te ugrupowania były kontrolowane lub wręcz zdominowane przez komunistów.

Rok później (29–30 XI 1943 r.) AVNOJ została proklamowana najwyższym organem władzy ustawodawczej w kraju. Równocześnie komuniści powołali do życia tzw. Komitet Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (NKOJ)¹⁹. Miał on spełniać rolę organu wykonawczego ze wszystkimi atrybutami narodowego rządu tymczasowego.

Trzeba zwrócić uwagę, że poza Albanią²⁰, Jugosławia była tym krajem w Europie Środkowo-Wschodniej, w którym komunistyczne ośrodki władzy państwowej zaczęły powstawać najwcześniej. Przywódcy KPJ twierdzili, że są one tworzone zgodnie z koncepcją powojennego przekształcenia Jugosławii w państwo federacyjne, uznające narodową tożsamość i odrębność Serbów, Chorwatów, Słoweńców, Macedończyków, Czarnogórców i Muzułmanów w Bośni i Hercegowinie.

Komunistyczne organy władzy powstawały w opozycji do prawowitych, legalnych władz Królestwa Jugosławii na wychodźstwie w Londynie, uznawanych przez Wielką Brytanię, Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki. Po ich utworzeniu wszelkie działania Tity na arenie międzynarodowej były podejmowane z myślą zmiany tej sytuacji. Zmierzały do tego, by Komunistyczna Partia Jugosławii ze swymi nowo powstałymi przybudówkami stała się jedynym ośrodkiem władzy uznawanym przez mocarstwa Wielkiej Trójki.

¹⁶ V. Strugar, *Wojna i rewolucja narodów Jugosławii 1941–1945*, Warszawa 1967, s. 221; V. Simović, B. Petranović, *Istorija narodna vlasti u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd 1979, s. 133; F. Trgo *L'Armée de Liberation Nationale*, „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale”, 87, 1972., s. 7–10. Taką liczbę podawał sam Tito na początku 1944 r. łącznie ze wszystkimi małymi jednostkami i grupami partyzanckimi, zob. M. Djilas, *Wartime*, New York, London 1977, s. 374–375. Według innych szacunków siły komunistyczne były o wiele słabsze. W październiku 1943 r. brytyjska Special Operations Executive (SOE) oceniała wielkość oddziałów partyzanckich na 180 tys. osób, zob. F.P. King, *The New Internationalism. Allied Policy and the European Peace*, London 1973, s. 89. Nieco wcześniej (w lipcu 1943 r.) angielski wywiad wojskowy szacował liczbę komunistycznych partyzantów na 65 tys., zob. E. Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London 1976, s. 167. Zdaniem I. Jukicia (*The Fall of Yugoslavia*, New York, London 1974, s. 209) oddziały partyzanckie liczyły ok. 140 osób.

¹⁷ AVNOJ — Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije; o powstaniu AVNOJ — *AVNOJ i revolucija*, s. 263 n.

¹⁸ *Ibid.*, s. 269.

¹⁹ NKOJ — Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije; o powstaniu tej instytucji — *AVNOJ i revolucija*, s. 445 n.

²⁰ 16 IX 1942 r. z inicjatywy komunistów albańskich powstał Front Wyzwolenia Narodowego. Szczegóły: J.R. Nowak, *Powstanie Ludowej Republiki Albanii 1944–1949*, Warszawa 1983, s. 30; zob. też. B. Jelavich, *History of the Balkans*, s. 274.

W drugiej połowie 1943 r. komunistyczna partyzantka stała się silniejsza niż jakakolwiek inna jugosłowiańska formacja militarna. Było to możliwe m.in. dzięki przejściu znaczących ilości włoskiego sprzętu wojskowego na terenie Jugosławii po kapitulacji Włoch we wrześniu 1943 r.²¹ Sprzyjała temu także stopniowa zmiana polityki Wielkiej Brytanii wobec Jugosławii. Brytyjczycy zaczęli się wycofywać z początkowego jednostronnego wspierania czetników Mihailovicia dostawami sprzętu wojskowego oraz myśleć o udzieleniu tej pomocy oddziałom Tity. Spodziewali się, że wzmocnione militarnie oddziały te zwiążą większe ilości wojska niemieckiego w Jugosławii i odciążą w ten sposób brytyjskie i amerykańskie operacje wojenne we Włoszech. Ponadto Anglicy mieli złudną nadzieję, że dzięki stworzeniu dobrej atmosfery ich pomoc będzie sprzyjała równoważeniu powiązań kierownictwa ruchu partyzanckiego ze Związkiem Sowieckim wpływami brytyjskimi. Miały one służyć możliwie największemu zminimalizowaniu powiązań Tity z Moskwą po wojnie. Były elementem polityki Wielkiej Brytanii we wschodniej części akwenu śródziemnomorskiego. Trzeba także wspomnieć, że w okresie drugiej wojny światowej Jugosławia była jedynym obok Albanii krajem w Europie Środkowo-Wschodniej, w którym komunistyczny ruch oporu otrzymał tak znaczącą pomoc wojskową ze strony Wielkiej Brytanii, w mniejszym stopniu — także ze strony Stanów Zjednoczonych²². Została ona użyta nie tylko, a może nawet — nie przede wszystkim — do walki z Niemcami i ich satelitami, lecz do rozprawy z najpoważniejszymi konkurentami komunistów w walce o władzę sprawowaną po wojnie, tj. czetnikami Draży Mihailovicia²³. Tym samym celom służyły dostawy sprzętu wojskowego otrzymywane ze Związku Sowieckiego²⁴.

W dążeniu do władzy kierownictwo ruchu partyzanckiego wykazywało pozorną kompromisowość. Jej wynikiem były rozmowy Tity z premierem rządu emigracyjnego, Ivanem Šubašiciem. Miały one miejsce w połowie czerwca i sierpnia 1944 r., a więc w okresie decydującym z punktu widzenia przyszłości Jugosławii. W czasie rozmów sierpniowych Šubašić uznał tymczasowy zarząd AVNOJ i NKOJ w celu utrzymania wewnętrznego ładu

²¹ Por. J.B. Tito, *Borba za oslobodjenje Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1947, s. 174; tenże, *Govori i Članci*, t. 1, Zagreb 1959, s. 170–174; I. Jukić, *The Fall of Yugoslavia*, s. 208–209; A. Djilas, *The Contested Country*, s. 151.

²² Szczegóły: M.J. Zacharias, *Jugosławia*, głównie s. 269–270.

²³ O konieczności rozprawy z czetnikami mówiono już w zimie 1942 r. Dyrektywa naczelnego sztabu partyzantów do kierownictwa partyzantów czarnogórskich z 28 II 1942 r. zawierała polecenie stworzenia jednostek uderzeniowych i rozstrzygnięcia sytuacji „na swoją korzyść. To oznacza, że obecnie wszystkie swoje siły musicie przeznaczyć na likwidację tych czetnickich sił. To niech będzie waszym głównym celem”. W dziesięć dni później sztab naczelnny nakazywał: „Musicie uciec się również do represji wobec czetników. Musicie palić znane domy zatwardziałyh zbrodniarzy i rozbójników, a obowiązkowo wszystkie domy czetnickich wodzów i partyzantów. Wszystkie ich majątki należy konfiskować [...] Dopóki nie zlikwidujecie czetników, unikajcie walki z Włochami i przyjmujcie ją jedynie wtedy, gdy nie będziecie mogli jej uniknąć lub kiedy będziecie pewni, że zdobędziecie łupy w postaci broni i materiałów”, zob. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, t. IX, s. 51, 95–96. W kwaterze Tity panowało przekonanie, że likwidacja rzeczywistych i potencjalnych („dzisiejszych” i „jutrzejszych”) przeciwników jest tylko „kwestią techniczną”, zob. B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, t. 1, s. 331.

²⁴ O rozmiarach tej pomocy: N.B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svjetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988, s. 188 n.

i udzielenia pomocy partyzantom do czasu utworzenia „zjednoczonego przedstawicielstwa kraju”. Ponadto Šubašić wezwał społeczeństwo jugosłowiańskie do zjednoczenia się pod wodzą Tity oraz zadeklarował poparcie swego rządu dla sprawy materialowej pomocy mocarstw sojuszniczych dla partyzantów Tity²⁵. Stanowisko Šubašicia było rezultatem jego słabej pozycji w stosunkach z mocarstwami zachodnimi oraz braku możliwości wywierania wpływu na bieg wydarzeń w Jugosławii.

Dalsze osłabienie pozycji władz emigracyjnych było konsekwencją sowieckich operacji militarnych na Bałkanach. Na początku września 1944 r. Armia Czerwona znalazła się w bezpośrednim sąsiedztwie granicy rumuńsko-sowieckiej. 28 września agencja TASS ogłosiła komunikat o porozumieniu władz sowieckich z przywódcami partyzantów w sprawie operacji Armii Czerwonej w Jugosławii. Po ich zakończeniu wojska sowieckie miały być wycofane. Administracja cywilna na obszarach objętych działaniami Armii Sowieckiej miała należeć do NKOJ.

28 września wojska sowieckie przekroczyły granice przedwojennej Jugosławii. Rozpoczęły się wspólne operacje wojskowe. Głównym celem było opanowanie Belgradu. Ostatecznie 20 października wkroczyły tam oddziały Tity i żołnierze Armii Czerwonej.

Zdobycie stolicy było jednym z przełomowych momentów wojny w Jugosławii. Wchodziła ona w decydującą fazę. Za kierownikiem anglo-amerykańskiej misji wojskowej w kwaterze Tity, Fitzroyem Macleanem można powiedzieć, że z wojskowego i politycznego punktu widzenia opanowanie Belgradu stanowiło „zakończenie romantycznego okresu wojny wyzwolenczej”. Od tego momentu nowe, komunistyczne władze, choć jeszcze nie uznane na arenie międzynarodowej, mogły sprawować swe funkcje w stolicy państwa, nie musząc się przenosić z miejsca na miejsce pod osłoną nocy²⁶. Z punktu widzenia walki o władzę opanowanie Belgradu przez komunistów oznaczało dalsze pogorszenie pozycji ich krajowych i emigracyjnych przeciwników.

Jesienią 1944 r. toczyły się dalsze rozmowy w sprawie utworzenia nowego rządu. Ostatecznie Tito i Šubašić podpisali 1 listopada porozumienie, stwierdzające fakt uznania Jugosławii przez Narody Zjednoczone w jej dotychczasowej formie ustrojowej. W tym właśnie kształcie Jugosławia miała funkcjonować w stosunkach ze światem zewnętrznym do czasu, gdy ludność kraju, tj. przyszłej federacyjnej demokratycznej Jugosławii, sama zadecyduje o formie ustrojowej państwa — monarchicznej lub republikańskiej. Do czasu wyrażenia woli ludu Piotr II miał przebywać na emigracji. Porozumienie głosiło, że w czasie jego nieobecności władzę królewską będzie reprezentować Rada Regencyjna, powołana przez niego samego, lecz na wniosek rządu emigracyjnego i w porozumieniu Šubašicia z przewodniczącym NKOJ, Josipem Brozem Titą. Następnie obie strony zawierające układ zobowiązały się utworzyć nowy, wspólny rząd złożony z 28 osób. Jednym z pierwszych obowiązków tego rządu

²⁵ M.J. Zacharias, *Jugosławia*, s. 243 – 244.

²⁶ *Ibid.*, s. 269.

miało być opublikowanie oświadczenia o podstawowych zasadach swobód demokratycznych i gwarancji ich poszanowania.

7 XII 1944 r. Tito i Šubašić podpisali układ uzupełniający porozumienie z 1 listopada. Punkt pierwszy układu głosił, że w ciągu trzech miesięcy od zakończenia wojny zostaną przeprowadzone wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Ponadto sygnatariusze układu zapowiadali respektowanie demokratycznych zasad przyszłych wyborów — swobody wyboru, wolności stowarzyszeń, prasy, powszechnego prawa wyborczego, tajnego głosowania oraz prawa wszystkich niezależnych lub zjednoczonych partii politycznych, korporacji, grup i jednostek — które nie współpracowały z nieprzyjacielem — do przedstawienia list kandydatów. Sygnatariusze oświadczyli także, że AVNOJ będzie sprawowała władzę ustawodawczą do czasu zakończenia prac Zgromadzenia Konstytucyjnego i że nowy rząd będzie odpowiedzialny za zorganizowanie władzy wykonawczej. Jednym z pierwszych zadań rządu miało być zorganizowanie demokratycznej władzy sądowniczej.

Istotne znaczenie z punktu widzenia powstania nowego rządu miały decyzje przywódców Związku Sowieckiego, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych podjęte w czasie obrad konferencji jałtańskiej (4–11 II 1945 r.). Zalecali oni natychmiastowe wprowadzenie w życie porozumienia z 1 XI 1944 r., a także by „zaraz po utworzeniu nowego rządu rząd ten oświadczył, że: 1) Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Jugosławii będzie rozszerzona poprzez włączenie tych członków ostatniej jugosłowiańskiej Skupszczyzny, którzy nie skompromitowali się przez współpracę z wrogiem, tworząc w ten sposób organ określany jako Skupszczyzna Tymczasowa; 2) akty ustawodawcze, które zostały uchwalone przez Antyfaszystowską Radę Wyzwolenia Narodowego, zostaną przedłożone do zatwierdzenia przez Konstytuante”²⁷.

Ostatecznie, po przełamaniu oporu Piotra II uważającego, że porozumienie nie zabezpiecza w dostatecznym stopniu interesów monarchii, i po wyeliminowaniu różnic w sprawie obsady Rady Regencyjnej przystąpiono do tworzenia nowych władz. 2 III 1945 r. Piotr II w porozumieniu z kierownictwem NKOJ powołał trzyosobową Radę Regencyjną²⁸. Kilka dni później, 7 marca, powstał tymczasowy rząd Demokratycznej Federacyjnej Jugosławii (DFJ)²⁹. Znalazło się w nim 28 osób, z których jedynie 3 nie należały do Zjednoczonego Frontu Narodowo-Wyzwoleńczego, kierowanego przez komunistów. Było to konsekwencją słabości przeciwników KPJ w obliczu nowej sytuacji w Jugosławii i na arenie międzynarodowej. Dotychczasowy premier Šubašić objął stanowisko ministra spraw zagranicznych. Innymi politykami w rządzie, nie związanymi z komunistami, byli: Milan Grol — na stanowisku wicepremiera i Juraj Šutej — jako minister bez teki. Wicepremierem został także jeden z najbliższych współpracowników Tity — Edvard Kardelj. Sam przewodniczący NKOJ objął stanowisko premiera tymczasowego rządu DFJ. Wkrótce po utworzeniu został

²⁷ AVNOJ i revolucija, s. 643–646, 649; *Tegeran, Jalta, Potsdam. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1967, s. 147–148.

²⁸ B. Petranović, AVNOJ, s. 340.

²⁹ DFJ — Demokratska Federativna Jugoslavija.

on uznany przez rządy Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Związku Sowieckiego³⁰.

W końcowym okresie drugiej wojny światowej pozycja KPJ była lepsza niż dane świadczące o liczebności tej partii. Skupiała ona ok. 141 tys. osób³¹. Była więc partią kadrową. Niemniej, dzięki kontroli różnych ogniw władzy i organizacji społecznych i politycznych, miała ona możliwości eliminowania swoich oponentów i urzeczywistniania własnych koncepcji ustrojowych.

Spośród organów podporządkowanych partii należałoby wymienić przede wszystkim siły zbrojne. Ich zasadniczy trzon stanowili członkowie dawnego ruchu partyzanckiego. W ostatnich miesiącach wojny zakończył się proces przekształcania tego ruchu w regularną armię. Jej liczebność szybko rosła. Według danych historyków jugosłowiańskich tylko od czasu wyzwolenia Serbii jesienią 1944 r. do maja 1945 r. zmobilizowano ok. 250 tys. nowych żołnierzy. W marcu 1945 r. armia miała wzrosnąć do 800 tys. żołnierzy i składać się z 59 dywizji³². Była kierowana przez członków partii. Według późniejszych obliczeń (z 1948 r.) w jej szeregach służyło 85 tys. komunistów, głównie na kluczowych stanowiskach. Członkowie partii zdominowali prawie całkowicie, bo w 94% korpus oficerski³³. Pamiętając, że czołowi przywódcy KPJ w czasie okupacji byli równocześnie przywódcami ruchu partyzanckiego i że większość komunistów miała za sobą wojenną przeszłość, można powiedzieć, że kombatancki charakter KPJ był swoistą, specyficzną cechą tej partii.

Ogólnie można stwierdzić, że wojsko stanowiło jedną z podstaw siły i znaczenia komunistów. Podobną rolę spełniały organy bezpieczeństwa: Wydział Obrony Narodowej (OZNA), utworzony w maju 1944 r., spełniający rolę partyjnej policji i wywiadu wojskowego, a następnie — Kierownictwo Bezpieczeństwa Państwowego (UDBA). Organami tymi kierował Aleksandar Ranković, jeden z najbliższych podwładnych i współpracowników Tity. W ostatecznej instancji były one podporządkowane Komitetowi Centralnemu partii³⁴.

W ostatnich miesiącach wojny i wkrótce po jej zakończeniu wojsko i siły bezpieczeństwa zostały użyte do decydującej rozprawy z wszystkimi przeciwnikami komunistów, tj. kolaborantami (serbskimi, chorwackimi, słoweńskimi i albańskimi), czetnikami Mihailovicia, monarchistami i zwolennikami tradycyjnej demokracji parlamentarnej. Władze komunistyczne nie wykazywały

³⁰ *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata* (pod red. B. Petanovicia i M. Zečevicia), Beograd 1988, s. 697 i przyp. 9. s. 697–698; W. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945*, New Brunswick, New York 1973, s. 317.

³¹ *V Kongres Komunističke partije Jugoslavije 1948. Stenografske beleške*, Beograd 1949, s. 162.

³² B. Petranović, *AVNOJ*, s. 334; F. Trgo, *L'Armée de Liberation Nationale*, s. 11.

³³ J. Broz Tito, *Politički izvještaj*, w: *V Kongres Komunističke partije Jugoslavije*, s. 140; tenże, *Govori i članci*, t. 3, s. 407; R. Čolaković (red.), *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, s. 464.

³⁴ OZNA — Odeljenje zaštite naroda; UDBA — Uprava državne bezbednosti; o powstaniu tych instytucji — W.D. McClellan, *Postwar Political Evolution*, w: *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment* (wyd. W.S. Vucinich), Berkeley and Los Angeles 1969, s. 129; *Jugoslavija 1918–1988*, przyp. 9, s. 699.

jakiegokolwiek skłonności do kompromisu z tymi ugrupowaniami. Tito oświadczył otwarcie, że siły bezpieczeństwa będą się posługiwały terrorem w stosunku do tych, którzy nie zechcą się pogodzić z nową rzeczywistością ustrojową³⁵. W praktyce było dużo gorzej, ponieważ terror stał się metodą prewencyjnego unieszkodliwiania rzeczywistych i urojonych przeciwników. Jego rozmiary skłoniły wicepremiera Grola do stwierdzenia, że Jugosławia jest „rzeźnią” a nie normalnym państwem. 9 IV 1945 r. oświadczył on ambasadorowi Stanów Zjednoczonych w Belgradzie, Richardowi C. Pattersonowi, iż osobiście nie ma wpływu na bieg wydarzeń w Jugosławii, podobnie jak Šubašić, który jest tylko „więźniem w Ministerstwie Spraw Zagranicznych”. Zdaniem Grola Belgrad stał się „fortecą okupowaną przez najlepsze oddziały Tity”, służące do bezlitosnej rozprawy z oponentami, „podczas gdy źle wyszkoleni chłopcy zostali rzućeni do walki z okupantem”³⁶.

Komuniści zwalczali swoich przeciwników niezależnie od różnic, które między nimi powstawały i prowadziły do krwawych porachunków, głównie między czetnikami i ustaszami³⁷. Były one symptomem szczególnej cechy wojny domowej w Jugosławii, tj. walki wszystkich ze wszystkimi. Zdaniem historyków jugosłowiańskich władze komunistyczne aresztowały w końcowej fazie tej wojny setki tysięcy osób, motywując to ich rzekomą lub rzeczywistą kolaboracją. Te same oskarżenia zostały wysunięte wobec 200 tys. osób, które pozbawiono praw obywatelskich i prawa udziału w przygotowywanych wyborach³⁸. Oblicza się, że ok. 300 tys. osób, głównie chorwackich, serbskich i słoweńskich kolaborantów, czetników Mihailowicia, a także cywilnej ludności, panicznie obawiającej się komunistów, próbowało się przebić do Austrii i Niemiec, w ślad za wycofującymi się wojskami niemieckimi. Duża część tych, którym się to udało, została zatrzymana przez brytyjskie władze wojskowe w Austrii a następnie, między 23 a 31 V 1945 r. odesłana do Jugosławii. Dotyczyło to 12 196 Chorwatów, 8263 Słoweńców, 5480 Serbów i 400 Czarnogórców, w sumie — 26339 osób³⁹. Większa część z nich została zamordowana przez komunistów⁴⁰. Zdaniem Milovana Đžilasza zabili oni także tysiące ludzi ze słoweńskiej Gwardii Krajowej⁴¹. Krwawe efekty przyniosło również stłumienie przez wojska Tity oporu nacjonalistów albańskich w Kosowie i Metochiji (tzw. Balli Kombëtar) w lutym 1945 r.⁴²

³⁵ J. Broz Tito, *Govori i članci*, t. 1, s. 326.

³⁶ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1945* (cyt. nast. FRUS), t. 5, *Europe*, Washington 1967, s. 1218; I. Jukić, *The Fall of Yugoslavia*, s. 274.

³⁷ Por. B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, t. 2, Beograd 1983, s. 212.

³⁸ Por. D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, s. 99; o działalności przeciwników KPJ, B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, t. 2, s. 210 n.

³⁹ FRUS, 1945, t. 5, s. 1246–1247.

⁴⁰ M. Đžilas, *Wartime*, s. 446–447; *Stalin i stalinizm. Rozmowy George'a Urbana*, London 1987, s. 207–208, rozmowa z M. Đžilasem. W tym samym czasie we Włoszech przebywało ok. 70 tys. uciekinierów z Jugosławii. Byli oni rozmieszczani na stadionach i różnych obiektach sportowych, zob. FRUS, 1945, t. 5, s. 1246–1247.

⁴¹ *Stalin i stalinizm*, s. 208.

⁴² B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, t. 2, s. 215 n.; *Les massacres de la clique Tito a Kossova*, b.m. wyd. ok. 1952, przez Union de la Jeunesse du Travail d'Albanie.

W ostatnich miesiącach poprzedzających kapitulację Niemiec i bezpośrednio po niej Jugosławia była więc obszarem niezwykle okrutnej rozprawy komunistów z ich przeciwnikami, nie wykluczone że najbardziej krwawej w porównaniu z innymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej. Znamienne było także to, że władze titowskie zdołały pokonać swoich oponentów bez udziału Armii Czerwonej. Było to wynikiem faktu, że już w listopadzie 1944 r. opuściła ona Jugosławię⁴³. Od tego momentu układ sił wewnętrznych był decydującym czynnikiem rozwoju sytuacji w tym kraju.

Rezultatem dominacji komunistów w Jugosławii były procesy polityczne z lat 1945–1946. Przed sądem stanęli wówczas członkowie rządu byłego NDH, serbskiego rządu gen. Milana Nedicia, kolaboranci słoweńscy i albańscy oraz arcybiskup Zagrzebia Alojzije Stepinac. Proces wytoczono także przywódcy czetników Draży Mihailovićowi. Został on pojmany w marcu 1946 r., oskarżony o współpracę z Niemcami i Włochami oraz skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano 17 VII 1946 r.⁴⁴

Specyficzną cechą sytuacji w Jugosławii w końcu drugiej wojny światowej była słaba pozycja partii niekomunistycznych. Nie przedstawiały one wielkiego zagrożenia w walce o władzę. Sytuacja ta różniła się od sytuacji panującej np. w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech, gdzie miejscowi komuniści musieli się liczyć z wielkimi wpływami Polskiego Stronnictwa Ludowego, narodowych socjalistów i Niezależnej Partii Drobnych Rolników. Nie mogli myśleć o całkowitej dominacji w tych krajach bez pokonania wymienionych partii (oraz innych — mniej wpływowych, ale znaczących).

Słaba pozycja partii niekomunistycznych w Jugosławii powodowała, że polityka KPJ wobec nich w dużym stopniu była warunkowana swoistymi względami prewencyjnymi; komuniści musieli dążyć nie tyle do zniszczenia, co niedopuszczenia, by stare partie, myślące o wznowieniu legalnej działalności, nie skonsolidowały się i podobnie jak inne partie niekomunistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej nie uzyskały możliwości wywierania rzeczywistego wpływu politycznego⁴⁵. Obok rozbicia kolaborantów i czetników to właśnie było warunkiem uzyskania niekontrolowanej pozycji w Jugosławii przez partię komunistyczną. Oprócz aktów terroru i represji miały temu służyć próby infiltracji i pozyskania przynajmniej części członków i władz różnych partii jugosłowiańskich.

⁴³ D. Plenča, *Medjunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, s. 345; *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey* (wyd. S. Clissold), London 1975, s. 40.

⁴⁴ Szczegóły: G.W. Hoffman, F.W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962, s. 92–95; *Patriot or Traitor: The Case of General Mihailović. Proceedings and Report of the Commission of Inquiry of the Committee for A Fair Trial for Draža Mihailović* (wyd. D. Martin), Stanford Ca., 1978; *The Trial of Dragoljub-Draža Mihailović. Stenographic Record and Documents from the Trial of Dragoljub-Draža Michailović.*, Beograd 1946. Wspomnijmy, że według oficjalnej wersji serbskiego rządu kolaboracyjnego Milan Nedić po uwięzieniu popełnił samobójstwo. Arcybiskup Stepinac został skazany na 16 lat więzienia, zaś Ante Pavelić uniknął pojmania; zmarł w Hiszpanii w 1959 r.

⁴⁵ Por. A. Djilas, *The Contested Country*, s. 152.

Wspomniane próby były kontynuacją starań rozpoczętych w czasie wojny. Częściowo przynosiły powodzenie, co można tłumaczyć słabymi tradycjami demokratycznymi i nieznanymi celami komunistów. Nie bez znaczenia była także atrakcyjność ich programu federacyjnego dla tych osobistości i osób, które nie chciały rozbitcia państwowości jugosłowiańskiej i z przerażeniem obserwowały walki bratobójcze. Komunistyczne hasło „jedność i braterstwo” skłaniały je do współpracy z partyzantami.

W czasie wojny współdziałanie z komunistami wydawało się atrakcyjne również dla tych, którzy krytykowali bierność partii politycznych i byli zwolennikami walki z okupantami. W szczególności odnosi się to do członków propartyzanckich frakcji w łonie Chorwackiej Partii Chłopskiej (HSS)⁴⁶. W kwietniu 1944 r. utworzyli oni Chorwacką Republikańską Partię Chłopską (HRSS)⁴⁷. Członkowie tej partii uważali, że w Chorwacji, zdominowanej przez ustaszys i partyzantów Tity, ich miejsce jest po stronie partyzantów. Przychodziło im to tym łatwiej, że ideologia HSS była daleka od wartości liberalno-demokratycznych i zawierała elementy charakterystyczne dla kolektywizmu i postaw autorytarnych. Nic więc dziwnego, że członkowie nowopowstałej HRSS godzili się z perspektywą decydującej roli KPJ po wojnie, choć — z drugiej strony — nie spodziewali się, by partia Tity przekształciła Jugosławię w państwo totalitarne⁴⁸.

Polityka KPJ wobec różnych partii politycznych doprowadziła do utworzenia Zjednoczonego Frontu Narodowo-Wyzwoleńczego⁴⁹. W czasie wojny jego formy organizacyjne nie były sprecyzowane. Nastąpiło to dopiero w połowie 1944 r. w związku z powstaniem tzw. krajowych komitetów wykonawczych⁵⁰.

Podstawowym celem Frontu miało być „zjednoczenie przedstawicieli wszystkich partii i ugrupowań, organizacji ruchu wyzwolenczego, a także patriotów i sił demokratycznych w walce z faszystami”⁵¹. W trakcie tworzenia Frontu komuniści dążyli więc do tego, by „antyfaszystowskie i antyokupacyjne” masy ludowe zostały wyrwane „spod wpływu Mačka, Draży Mihailovicia i innych sił kontrrewolucyjnych” i powiązane „w ramach jednolitej, ogólnonarodowej organizacji politycznej, spełniającej rolę pasa transmisyjnego, dzięki któremu Partia zapewni realizację swej linii we wszystkich komórkach społecznej działalności”⁵².

Zgodnie z tymi celami komuniści zabezpieczali sobie dominującą pozycję w ramach Frontu. Stanowili zaplecze dla jego kadr, byli twórcami jego

⁴⁶ HSS — Hrvatska seljačka stranka.

⁴⁷ HRSS — Hrvatska republikanska seljačka stranka; A. Djilas, *The Contested Country*, s. 157.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 155–157.

⁴⁹ K. Spehnjak, *Narodni front Jugoslavije (SSRNJ — razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi 1945–1983)*, w: *Povijesni prilozi. Zbornik radova IHRPH*, 1, 1984, s. 35–36; A. Djilas, *The Contested Country*, s. 155.

⁵⁰ K. Spehnjak, *Narodni front Jugoslavije*, s. 36.

⁵¹ *Vjesnik Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske 1941–1945, Izbor*, t. 2, Zagreb 1970, br. 29, s. 332.

⁵² D. Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, Beograd 1978, s. 309.

programu. Trzeba też pamiętać, że początkowo KPJ była jedyną partią Frontu. Przedstawiciele innych organizacji partyjnych wchodzili w jego skład na zasadach indywidualnego uczestnictwa. W partii panowało przekonanie, że mogą oni wyrażać swoją aktywność na forum innych organizacji, nie posiadających charakteru partii⁵³. Mam na myśli takie organizacje, jak np. Antyfaszystowski Związek Młodzieży Jugosławii i Antyfaszystowski Front Kobiet. Organizacje te wchodziły w skład Frontu.

Pewna zmiana w polityce KPJ w sprawie przynależności innych partii zaznaczyła się wkrótce po zakończeniu wojny. Nie zmieniała ona jednak istoty rzeczy, a więc faktu, że Front miał być instrumentem polityki partii komunistycznej, służącym realizowaniu polityki na zasadach wspomnianego „pasa transmisyjnego”. Zmiana wiązała się z uchwaleniem statutu w trakcie obrad I Kongresu Frontu w sierpniu 1945 r. Przewidywał on możliwość istnienia partii i ugrupowań politycznych w łonie tej organizacji pod warunkiem, że „aktywnie będą uczestniczyć w realizacji wspólnej linii Frontu”⁵⁴. W praktyce była ona realizacją koncepcji komunistów. Oprócz nich we Froncie znalazły się: Partia Rolnicza, Ludowa Partia Chłopska, Partia Socjaldemokratyczna, Jugosłowiańska Partia Republikańska, Niezależna Partia Demokratyczna, Partia Socjalistyczna oraz niektóre odłamy HSS⁵⁵. Poza Frontem pozostało kierownictwo głównej, legalnej siły opozycyjnej, tj. Partii Demokratycznej z Milanem Golem na czele. Wicepremier DFJ i jego zwolennicy prowadzili działalność opozycyjną w Skupstynie i na łamach swojego pisma „Demokratija”. Domagali się poszanowania zasad demokracji, uznanych w ostatnim porozumieniu Tity i Šubašicia i w deklaracji jałtańskiej oraz przeciwdziałali procesowi monopolizacji władzy w rękach przywódców KPJ⁵⁶. Trzeba jednak wspomnieć, iż część członków Partii Demokratycznej znalazła się w szeregach Frontu na zasadach indywidualnego uczestnictwa.

Próba wtłoczenia życia politycznego w ramy podporządkowanej sobie organizacji stanowiła zasadniczy element systemu tworzonego przez komunistów w Jugosławii. Świadomi swej siły i słabości przeciwników byli oni zwolennikami szybkiego tempa przemian. Wychodzili z założenia, iż nowe rozwiązania ustrojowe, wynikające z koncepcji tzw. demokracji ludowej, muszą być równoznaczne z dyktaturą proletariatu, w praktyce — dyktaturą partii komunistycznej. Stalinizacja Jugosławii była ich bieżącym, bezpośrednim celem politycznym.

Stanowisko przywódców KPJ w sprawie przemian kształtowało się niezależnie od taktyki władz sowieckich. Była ona wynikiem polityki Moskwy wobec

⁵³ *Zemaljsko antifasističko vijeće narodnog oslobodjenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb 1964, dok. 159, s. 501.

⁵⁴ E. Kardelj, *Politički položaj kod nas i u svetu i zadaci Narodnog fronta Jugoslavije. Narodni front Jugoslavije. Zadaci. Program, Statut*, Beograd 1945, s. 27.

⁵⁵ K. Spehnjak, *Narodni front Jugoslavije*, s. 39.

⁵⁶ O działalności Grola i jego zwolenników: D. Marič, *AVNOJ i privremena narodna skupština*, Novi Sad 1983, s. 113 n; A. Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju. Od Drugog AVNOJ-a do Prvog Ustava* Beograd 1988, s. 183 n.

mocarstw zachodnich i pozycji innych partii komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej, słabszej niż pozycja komunistów w Jugosławii. Stąd władze sowieckie, a za ich przykładem — inne partie komunistyczne regionu, wykazywały pewne skłonności do kamuflowania swych właściwych celów. W ramach tego kamuflażu w latach 1945–1947 głosiły one pogląd, że procesy zachodzące w krajach zmierzających do socjalizmu nie muszą przebiegać identycznie jak te, które wcześniej miały miejsce w Związku Sowieckim; wyrażały przekonanie, że w aktualnym układzie stosunków międzynarodowych i wewnętrznych w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, „demokracja ludowa” nie musi być równoznaczna z „dyktaturą proletariatu”. Stanowisko przywódców KPJ było więc wyjątkiem⁵⁷. Mogło się pojawić w rezultacie słabej pozycji ugrupowań opozycyjnych w Jugosławii. Powodowała ona, że komuniści jugosłowiańscy nie musieli się uciekać do kamuflowania swoich właściwych celów, motywowanego przemijającymi względami taktycznymi.

Trzeba podkreślić, że skłonności władz KPJ do szybkiego powielania stalinowskich wzorców ustrojowych nie były równoznaczne z bezkrytycznym stosunkiem do tych lub innych posunięć Moskwy, z popieraniem sowieckiego punktu widzenia w konkretnych sprawach politycznych. W pewnych przypadkach jugosłowiańscy komuniści byli zdecydowani rozpatrywać je przede wszystkim z własnej, partykularnej perspektywy — o wiele częściej niż komuniści w pozostałych krajach tego regionu Europy. Uwidoczniło się to już w czasie wojny, gdy przywódcy KPJ wyrażali niezadowolenie, iż władze sowieckie za pośrednictwem Kominternu zachęcają ich do współpracy z Mihailowiciem (szczególnie w latach 1941–1942). Było to sprzeczne z taktyką i propagandą KPJ, przedstawiającą wodza czetników jako pospolitego kolaboranta. Jugosłowiańscy komuniści nie ukrywali też swego rozczarowania z nikłych — jak twierdzili — rozmiarów dostaw sowieckiego sprzętu wojskowego⁵⁸ i wsparcia dyplomatycznego, szczególnie po ogłoszeniu uchwał II Sesji AVNOJ z listopada 1943 r. To ostatnie łączyło się z niezadowoleniem — uwidocznionym także w 1944 r. — że taktyczne wymogi polityki Stalina wobec Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii skłaniają go do perswazji, by przywódcy KPJ nie odrzucali myśli tymczasowego i taktycznego porozumienia z Piotrem II i by dostosowali swoją politykę w sprawie nowego rządu w Jugosławii do ogólnej polityki Związku Sowieckiego⁵⁹. Jesienią 1944 r. przywódcy KPJ nie ukrywali swojego krytycznego stosunku w sprawie

⁵⁷ O rozbieżnościach taktyczno-ideologicznych między KPJ a WKP/b i innymi partiami komunistycznymi Europy Środkowo-Wschodniej: Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty*, Londyn 1964, s. 31 n; o „dyktaturze proletariatu” w ujęciu komunistów jugosłowiańskich zob. też. A. Djilas, *The Contested Country*, s. 152.

⁵⁸ M. Pijade, *Priča o sovjetskoj pomoći za dizanje ustanka u Jugoslavii*, Beograd 1950.

⁵⁹ V. Dedijer, *Izgubljena bitka J.V. Staljina*, Sarajevo 1969, s. 69 n; M.J. Zacharias, *Konflikt radziecko-jugosłowiański i przemiany ustrojowe w Jugosławii w latach 1948–1954*, „Dzieje Najnowsze”, 4, 1990, s. 25–26. O stanowisku historiografii sowieckiej wobec zarzutów jugosłowiańskich: G.L. Gibianskij, *Stanowisko ZSRR i aliantów zachodnich w kwestii jugosłowiańskiej (1941–1942)* w: *Z dziejów rozwoju państw socjalistycznych*, t. 1, 1983, nr 4, s. 19–40.

zachowania żołnierzy sowieckich wobec ludności cywilnej w Jugosławii⁶⁰. Zastrzeżenia te nie miały jednak żadnego wpływu na przekonanie, iż ustrój Jugosławii musi być kopią ustroju sowieckiego. Już w 1943 r. Fitzroy Maclean zauważył, że „obserwator znający Związek Sowiecki ma niekiedy wrażenie, iż znajduje się w jednej z republik Związku”⁶¹.

To dosyć ambiwalentne, nie zawsze konsekwentne stanowisko przywódców KPJ wobec Związku Sowieckiego, uwidoczniło się także bezpośrednio po zakończeniu wojny, głównie w związku z przemówieniem Tity z 27 V 1945 r., poświęconym jugosłowiańskim roszczeniom terytorialnym w odniesieniu do Triestu, Istrii, Pomorza Słoweńskiego i Karyntii. Na marginesie tej sprawy przywódca KPJ oświadczył, że Jugosławia nie może stać się obiektem przetargów, ofiarą podziału świata na sfery wpływów poszczególnych mocarstw.

Przemówienie Tity zostało negatywnie ocenione w Związku Sowieckim i wywołało protest władz tego kraju⁶². W rezultacie jeden z najbliższych współpracowników Tity, Edvard Kardelj, złożył 5 czerwca oświadczenie ambasadorowi sowieckiemu w Belgradzie Iwanowi Sadczikowowi. Jego treść wybiega daleko poza ramy rutynowej próby wyjaśnienia własnego stanowiska i uspokojenia partnera. Może służyć próbie wyjaśnienia kwestii, jak władze Jugosławii chciały kształtować swoje stosunki i powiązania ze Związkiem Sowieckim i jak — w tym kontekście — traktowały problematykę ustrojową swego państwa. Kardelj tak zbudował swoje oświadczenie, że z jednej strony musiał zwiększyć podejrzania sowieckie co do ogólnej postawy i stylu działania Tity, z drugiej zaś — wywołać wrażenie, iż ostatecznym celem, przynajmniej niektórych przywódców KPJ, jest przyłączenie Jugosławii do Związku Sowieckiego. Stwierdził, że Tito „ma skłonności do traktowania Jugosławii jako samodzielnej jednostki niezależnej od ogólnego rozwoju rewolucji proletariackiej i socjalizmu [...] w partii powstała taka sytuacja, że K[omit] C[entralny] w istocie nie istnieje jako ośrodek organizacyjny i polityczny. Spotykamy się [...] przypadkowo i podejmujemy przypadkowe decyzje. W rzeczywistości każdy z nas jest pozostawiony sam sobie. Styl pracy jest zły, nie ma w niej

⁶⁰ Przywódcy KPJ skarżyli się, że w trakcie przemarszu przez Jugosławię żołnierze sowieccy dokonali 121 gwałtów (w tym 111 w połączeniu z morderstwami) oraz 1204 napaści i rabunków. Według relacji Dżilasa, Stalin był oburzony wysuwaniem przez stronę jugosłowiańską tych zarzutów; czyż nie można — pytał — „zrozumieć żołnierza, który przeszedłszy tysiące kilometrów przez krew i ogień, zabawi się z kobietą albo zabierze jakiś drobiazg?”, M. Dżilas, *Rozmowy ze Stalinem*, Paryż 1962, s. 67–69, 73.

⁶¹ Raport Macleana z lutego 1945 r., w: D. Biber, *Nova Jugoslavija u sudbonosnim poratnim trenucima*, „Vjesnik u Srijedu”, 20 VI 1973, nr 1202, s. 25.

⁶² O wystąpieniu Tity z 27 V 1945 r.: *Pisma CK KPJ i pisma CK SKP/b*, Beograd 1948, s. 4; *Jugoslavia and the Soviet Union*, dok. 110, s. 165–166. Stalin ocenił, że przemówienie Tity jest „nieprzyjnym wypadem skierowanym przeciwko Związkowi Sowieckiemu”. Polecił, by ambasador sowiecki w Belgradzie zwrócił uwagę władzom Jugosławii na niedopuszczalność porównywania polityki ZSRS z polityką mocarstw zachodnich. „Powiedźcie towarzyszowi Tito, że jeśli on jeszcze raz wystąpi w ten sposób przeciwko Związkowi Sowieckiemu, to będziemy zmuszeni zdezauduować go i skrytykować w prasie”, zob. *Dokumenti o spolnoj politici SFRJ, 1945*, Beograd 1945, s. 70; E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije (1944–1957)*, Ljubljana 1980, s. 55–56.

dostatecznej koordynacji. Chcielibyśmy — mówił Kardelj — by Związek Sowiecki traktował nas nie tyle jako przedstawicieli jakiegoś innego kraju, zdolnych do samodzielnego rozwiązywania problemów, lecz jako przedstawicieli jednej z przyszłych republik sowieckich, zaś Komunistyczną Partię Jugosławii uważał za część składową Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej. Oznacza to, że nasze stosunki powinny brać pod uwagę perspektywę, że Jugosławia stanie się w przyszłości częścią składową ZSRS”. Zdaniem Sadczikowa Kardelj prosił, by krytykować komunistów jugosłowiańskich „szczerze i otwarcie, a także dawać rady, które pozwolą kierować wewnętrzną i zagraniczną polityką Jugosławii we właściwym kierunku”⁶³.

Skąpa baza źródłowa uniemożliwia dokładne wyjaśnienie znaczenia wypowiedzi Kardelja. Niewątpliwie była ona zgodna z jego rzeczywistymi poglądami, potwierdzonymi w innych wypowiedziach z 1945 r. Stwierdzał on, że „naszą największą ambicją jest to, by Jugosławia stała się siedemnastą republiką Związku Sowieckiego”⁶⁴. Niemniej można powątpiewać, czy takie stanowisko znajdowało szerszą akceptację w kierownictwie KPJ. Krytyczna ocena Tity przedstawiona w oświadczeniu Kardelja mogłaby być świadectwem wstrzemięźliwości przywódcy KPJ w tej sprawie. Zdaniem Macleana (z lutego 1945 r.), wojenne sukcesy Tity przyniosły mu światowy rozgłos, perspektywa zaś absolutnej władzy w Jugosławii i dominującej pozycji na Bałkanach wzmocniła jego pewność siebie i dążenie do odegrania niezależnej, samodzielnej roli politycznej⁶⁵. Mógłby o tym świadczyć także rozwój stosunków sowiecko-jugosłowiańskich, prowadzący do konfliktu z 1948 r. Odrzucenie sowieckiego dyktatu może być najlepszym potwierdzeniem tezy, że dogmatyczne i doktrynerskie podejście Tity w sprawach ustrojowych w 1945 r. — podobnie jak w latach następnych — było jedynie wyrazem przekonania, że Jugosławia jest częścią świata komunistycznego, tworzonego na podstawie identycznych praw i zasad⁶⁶. Nie było jednak równoznaczne z chęcią sprowadzenia tego kraju do poziomu kolejnej republiki sowieckiej. Rozpoczynając walkę z okupantami jako obrońca Związku Sowieckiego, Tito kończył ją jako władca Jugosławii. Wydaje się, że właśnie ta zasadnicza zmiana położenia zadecydowała o nowych priorytetach politycznych tego byłego funkcjonariusza Kominternu. W tych warunkach poglądy Kardelja mogą świadczyć jedynie o jego trudnościach w rezygnacji z nieaktualnych już celów, w oderwaniu się

⁶³ *Pisma CK KPJ i pisma CK SKP/b*, s. 41. W odpowiedzi Sadczikow oświadczył, że „należy znać fakty takimi, jakimi są obecnie, to jest traktować Jugosławię jako niepodległe państwo i jugosłowiańską kompartię jako niezależną partię. Musicie i możecie [...] stawiać i rozwiązywać swoje problemy samodzielnie, choć my nie uchylamy się od rady i [wszelkiej] możliwej pomocy, jeśli się do nas z takimi prośbami zwrócicie”, *ibid.*, s. 41.

⁶⁴ M.B. Petrovich, *The View from Yugoslavia, w: Witnesses to the Origins of the Cold War* (wyd. T.T. Hammond), Seattle and London 1986, s. 43.

⁶⁵ Raport Macleana z lutego 1945 r., w: D. Biber, *Nova Jugoslavija*, s. 25.

⁶⁶ Ilustracją tego poglądu może być jugosłowiańskie stanowisko, a propos rokowań w sprawie udziału i pomocy Związku Sowieckiego w odbudowie jugosłowiańskiego przemysłu wojennego, „że wszystko jedno, kto będzie miał flotę na Adriatyku, Jugosławia czy ZSRR, jako że oba te kraje są częściami zjednoczonego świata komunistycznego”, M. Džilas, *Rozmowy ze Stalinem*, s. 120–121.

od dawnego, kominternowskiego stylu myślenia. Można przypuszczać, że choć daleki od dominacji, był on charakterystyczny dla wielu innych komunistów w Jugosławii⁶⁷.

Przywódcy KPJ narzucali własne rozwiązania ustrojowe nie bacząc na brytyjskie i amerykańskie naciski w sprawie konieczności poszanowania i pełnej realizacji postanowień deklaracji jałtańskiej przez rząd DFJ. Żądania te uwidoczniły się w czasie trwania konferencji przywódców Wielkiej Trójki w Poczdamie (17 VII–2 VIII 1945 r.). 19 lipca premier Winston S. Churchill wystąpił w imieniu delegacji brytyjskiej z zarzutem, iż rząd Jugosławii nie przestrzega postanowień wyżej wymienionej deklaracji. Świadczy o tym brak ustawy o wyborach powszechnych, a także to, że „skład AVNOJ nie został rozszerzony, nie przywrócono postępowania sądowego, administracja Tity podlega utworzonej przez niego policji politycznej [zaś] prasa jest kontrolowana, podobnie jak w niektórych krajach faszystowskich”⁶⁸.

W dniach od 5 do 7 sierpnia obradował w Belgradzie I kongres frontu narodowowyzwoleńczego. Obecnie przyjął on nazwę Ludowego Frontu Jugosławii. Według oficjalnych danych — trudno stwierdzić, w jakim stopniu oddających rzeczywisty stan rzeczy — był on instytucją masową, skupiającą ok. 1 mln członków⁶⁹. W czasie obrad przyjęto program, statut i wybrano Komitet Związkowy, Komitet Wykonawczy i Sekretariat. Przewodniczącym Frontu został sekretarz generalny KPJ i aktualny premier rządu DFJ — Josip Broz Tito. Funkcję generalnego sekretarza Frontu powierzono jednemu z najbliższych współpracowników Tity, Sretanowi Žujoviciowi⁷⁰. Skład personalny władz Frontu był więc potwierdzeniem oczywistego faktu, że w założeniu ma on być swoistym przedłużeniem partii, zarówno w sensie organizacyjnym, jak i polityczno-ideowym. Jego znaczenie w oficjalnym życiu kraju sprzyjało zapewnieniu dominującej pozycji Komunistycznej Partii Jugosławii.

⁶⁷ Utrzymaniu dawnego, kominternowskiego sposobu myślenia sprzyjała indoktrynacja mas partyjnych i społeczeństwa przed 1948/1949 r. Przywódcy KPJ przedstawiali Związek Sowiecki jako awangardę światowej rewolucji, utożsamiali bieżące i długofalowe cele obu krajów, sławili rzekome zalety Stalina — geniusz, dalekowzroczność, wielkoduszność. Wpajali ludności kraju i członkom partii idee zawarte w *Krótkim kursie WKP/b* (M. Marović, *Tri izazova staljinizmu*, Opatija 1983, s. 89). *Kurs* ukazywał się w wielkich nakładach. Od zakończenia wojny do 1948 r. został on opublikowany w 250 tys. egzemplarzy (*Pisma CK KPJ i pisma CK SKP/b*, s. 22). W latach 1945–1950 opublikowano 360 tys. egzemplarzy tego „dzieła”. Równocześnie w wielkich ilościach publikowano inne prace Stalina, Lenina a także teoretyków, publicystów i pisarzy sowieckich (*Jugoslavija 1918–1988*, przyp. 6. s. 881–882).

Wydaje się, że ta wieloletnia indoktrynacja, rozpoczęta jeszcze w czasie wojny (V. Dedijer, *Dnevnik*, t. 2, Beograd 1970, s. 392–398), była jedną z przyczyn oporu, jaki Tito napotkał we własnej partii po wybuchu konfliktu ze Stalinem z 1948 r. Tysiące działaczy i członków partii zostało wydalonych z szeregów KPJ, aresztowanych i uwięzionych, głównie w obozach koncentracyjnych na adriatyckich wyspach. Zesłano tam ponad 16 tys. osób (D. Marković, *Istina o Golom Otoku*, Beograd 1987, s. 16–17; J.C. Girenko, *Stalin–Tito*, Moskwa 1991, s. 391). Na marginesie należy dodać, że zarówno Kardelj jak i inni członkowie ścisłego kierownictwa KPJ (poza Andriją Hebrangiem i Sretanem Žujoviciem) poparli Titę. Kardelj był jego najbliższym współpracownikiem do czasu swej śmierci w 1979 r.

⁶⁸ *Tegeran, Jalta, Potsdam*, s. 194.

⁶⁹ W. D. McClellan, *Postwar Political Evolution*, s. 123.

⁷⁰ N. Kolomejczyk, *Revolucje ludowe*, s. 246–247; A. Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju*, s. 411.

Front niewątpliwie dobrze spełniał wyznaczoną mu rolę „pasa transmisyjnego” linii partii do poszczególnych grup i środowisk w społeczeństwie.

W ostatnim dniu obrad I Kongresu Frontu Ludowego rozpoczęła się III Sesja AVNOJ. 11 sierpnia przekształciła się ona w Tymczasową Skupsztynę Ludową, a więc parlament. Oprócz przedstawicieli AVNOJ w jego składzie znalazło się 36 posłów ostatniej przedwojennej Skupsztyny, którzy — jak arbitralnie uznano — nie skompromitowali się współpracą z okupantami, a także 69 przedstawicieli legalnie działających partii i ugrupowań oraz 13 wybitnych osobistości z różnych dziedzin życia społecznego. 21 sierpnia parlament przyjął ustawę o przeprowadzeniu wyborów powszechnych do Skupsztyny Ustawodawczej. Termin wyborów wyznaczono na 11 listopada. Przedstawiciele Skupsztyny uchwalili także ustawy o prawach wyborczych, ordynacji wyborczej, zgromadzeniach i stowarzyszeniach oraz o sądach⁷¹.

Nowe postanowienia zapadały w toku ostrej walki politycznej, często spotykały się z oporem i przeciwdziałaniem opozycji. Dotyczy to zwłaszcza dwóch innych ustaw, wówczas uchwalonych: mam na myśli ustawę o reformie rolnej i osadnictwie oraz o karaniu przestępstw i wykroczeń przeciwko państwu. Ustawy te były krytykowane głównie przez 13 posłów Partii Demokratycznej⁷². W drugiej z nich posłowie ci trafnie dostrzegali narzędzie do walki z opozycją.

Możliwości działania i tak słabej, legalnej opozycji zmniejszały się wraz ze wzrostem władzy komunistów. Przywódcy KPJ wiedzieli, że siła partii pozwala im podjąć próbę faktycznego wyeliminowania opozycji i przesądzenia kierunku rozwoju Jugosławii. W rezultacie nie dopuścili oni do zorganizowania plebiscytu w sprawie przyszłości ustrojowej państwa: monarchicznej lub republikańskiej⁷³. Było to równoznaczne z odmową powrotu króla Piotra II do kraju bez względu na taką lub inną wolę społeczeństwa. Ponadto władze przygotowywały się do przeprowadzenia wyborów w ramach jednej listy wyborczej Frontu Ludowego. Spowodowało to wysunięcie przez opozycję uzasadnionego zarzutu, że wybory powszechne, które zgodnie z porozumieniem Tity i Šubašicia miały być całkowicie swobodne, są przygotowywane w sposób sprzeczny z zasadami demokracji i w atmosferze terroru wobec opozycji. Kierownictwa Partii Demokratycznej i innych, mniejszych ugrupowań ogłosiły więc bojkot wyborów. Przeciwko platformie Frontu Ludowego wystąpiła także hierarchia Kościoła rzymsko-katolickiego w Chorwacji i częściowo w Słowenii⁷⁴. Ponadto opozycyjni politycy jugosłowiańscy stopniowo rezygnowali ze stanowisk rządowych. Byli przekonani, że w warunkach zmasowanej propagandy, zastraszenia i terroru nie mogą wywrzeć żadnego wpływu politycznego. 20 sierpnia podał się do dymisji wicepremier Grol, nieco później zaś — 9 października — ministrowie Šubašić i Šutej⁷⁵. Od tego momentu w rządzie pozostali tylko komuniści oraz ich zwolennicy.

⁷¹ Z. Rutyna, *Jugosławia na arenie międzynarodowej*, s. 188–191.

⁷² Z. Rutyna-Frelek, *Powstanie*, s. 74; K. Spehnjak, *Narodni front Jugoslavije*, s. 39–40.

⁷³ E. Kardelj, *Borba za priznanje*, s. 74; K. Spehnjak, *Narodni front Jugoslavije*, s. 40.

⁷⁴ Z. Rutyna-Frelek, *Powstanie*, s. 74–75.

⁷⁵ Z. Rutyna, *Jugosławia na arenie międzynarodowej*, s. 191 i 193.

W tych okolicznościach mocarstwa zachodnie nadal występowały w obronie opozycji. Dotyczyło to zwłaszcza Stanów Zjednoczonych, które jesienią 1945 r. przejęły od Wielkiej Brytanii wiodącą rolę w nacisku na władze DFJ. Presja uwidoczniła się m.in. 19 października w trakcie rozmowy amerykańskiego ambasadora w Belgradzie Pattersona z premierem Tity. Ambasador oświadczył „że sytuacja w Jugosławii nie stwarza ludności możliwości swobodnego wyrażania opinii i głosowania zgodnie ze swymi życzeniami ani nie pozwala żyć jej bez strachu”. Patterson dał „wyraz niezadowolenia z faktu, że wybory mają być domeną jednej partii”⁷⁶.

Podobne argumenty zostały przedstawione w amerykańskiej nocie złożonej 6 listopada. Głosiła ona „że wybory ze wspólną listą, bez opozycji, nie dadzą wyrazu rzeczywistych poglądów ludności Jugosławii” i że w tej sytuacji „reżim, który będzie rezultatem zbliżających się wyborów, nie będzie posiadał prestiżu, jaki łączy się z rządami bazującymi na rzeczywistej konsultacji woli ludności”⁷⁷.

W odpowiedziach udzielanych krajowym i zagranicznym oponentom, władze DFJ polemizowały z ocenami o nieprzestrzeganiu zasad deklaracji jaltańskiej i odwoływały się do roli, odegranej przez poszczególne jugosłowiańskie ugrupowania polityczne w czasie drugiej wojny światowej. Uwidoczniło się to w jednym z radiowych oświadczeń Tity we wrześniu 1945 r. Premier zwracał się do swoich rodaków z demagogicznym apelem, by w trakcie aktu wyborczego pamiętali o tym, że przedstawiciele przedwojennych partii politycznych opuścili swój kraj „w najbardziej krytycznym momencie historii”. Argumentował, że jedynie w warunkach Frontu Ludowego znajdują się siły zdolne do sprostania wyzwaniom nowej, powojennej epoki⁷⁸.

Niektóre elementy tej argumentacji pojawiły się także we wspomnianej rozmowie Tity z Pattersonem z 19 października. Przywódca KPJ stwierdził, „że zachodnie demokracje faworyzują polityków opozycyjnych, z których ani jeden nie wystrzelił w czasie okupacji choćby jednego naboju przeciwko Niemcom”⁷⁹.

Takie stwierdzenia były elementem szerszego działania, mającego stwarzać wrażenie, że wszystkie akcje opozycyjne mają jednoznacznie antyjugosłowiański charakter. Władze komunistyczne argumentowały, że serbskie grupy opozycyjne występują przeciwko programowi Frontu Ludowego z powodu wrogości do federalizmu jako zasady stosunków między narodami Jugosławii. Wszystkie chcą powrotu do przedwojennego centralizmu, unitaryzmu narodowego i hegemonii wielkoserbskiej; są one opanowane przez zamaskowanych zwolenników Mihailovicia. Z kolei opozycjoniści chorwaccy byli oskarżani o szerzenie tendencji separatystycznych, sympatie wobec ustaszy oraz idei reaktywowania Niezależnego Państwa Chorwackiego. Propaganda nowych

⁷⁶ FRUS, 1945, t. 5, s. 1272.

⁷⁷ Ibid. s. 1281–1282.

⁷⁸ J. Broz Tito, *Govori i članci*, t. 2, s. 25–33.

⁷⁹ FRUS, 1945, t. 5, s. 1272.

władz Jugosławii starała się wytworzyć wrażenie, iż każdy odruch opozycyjny jest równoznaczny z chęcią ożywienia konfliktów narodowościowych z okresu drugiej wojny światowej⁸⁰.

Wymienione oskarżenia miały służyć przejęciu i zachowaniu władzy z pominięciem tradycyjnej procedury wyborczej. Przeprowadzeniu tej operacji sprzyjała siła KPJ. Umożliwiała ona forsowanie własnych rozwiązań, niezależnie od sprzeciwu rodzimej opozycji i stanowiska mocarstw anglosaskich. Taktyczne zapewnienia, iż po wyborach może się wyłonić „silna opozycja w szeregach Frontu Ludowego”⁸¹ nie miały żadnego znaczenia.

Ostatecznie, zgodnie z wcześniejszymi postanowieniami, tzw. wybory odbyły się 11 XI 1945 r. Na podstawie arbitralnej decyzji do głosowania dopuszczono 8 383 445 osób. Miały one „wybrać” posłów do dwóch izb Zgromadzenia Ustawodawczego, tj. 349 do Skupsztyny Związkowej i 175 do Skupsztyny Narodowości.

„Wybory” przebiegały w atmosferze terroru, powszechnego zastraszenia. Pod koniec września 1945 r. radca ambasady Stanów Zjednoczonych w Belgradzie, Harold Shantz, donosił Sekretarzowi Stanu, że strach ogarnął prywatne i publiczne życie społeczeństwa. „W miastach — pisał — reżim posiada swoje komitety i szpiegów — w każdym domu i każdym bloku. Przeciwnicy reżimu żyją w ciągłym strachu przed aresztowaniem przez OZN-ę i osądzeniem jako «wrogowie ludu» [...] tysiące tych, których największym wykroczeniem jest to, że nie popierają, lub mają krewnych, którzy nie popierają Frontu Ludowego, zostało skreślonych z list wyborczych. Najsmutniejszym komentarzem do tej sytuacji — stwierdzał Shantz — jest postawa ludzi, którzy przeciwstawiali się nazistom w okresie ich największej potęgi, a teraz stwierdzają, że «Hitler być może miał rację». Ze wszystkich stron dobiegają głosy, iż w porównaniu z OZN-ą gestapo było łagodną instytucją”⁸².

Podobne stwierdzenia pojawiają się także w innych raportach przedstawicieli Stanów Zjednoczonych. I tak, 6 grudnia Patterson pisał, że przed „wyborami różni wieśniacy przychodzili do Ambasady [...] i mówili o sytuacji w ich rodzinnych wioskach [...] stwierdzali, że przychodzą w tajemnicy i strachu przed OZN-ą. Błagają nas byśmy nie uznali wyniku wyborów, bo choć prawie wszyscy chłopci są przeciwni reżimowi, to większość z nich prawdopodobnie będzie głosowała zgodnie z wolą reżimu, mając na uwadze to, co mogłoby spotkać ich albo ich rodziny, gdyby tego nie uczynili”⁸³.

Zdaniem Pattersona zastraszaniu sprzyjały także oficjalne oświadczenia przywódców Jugosławii. Stwierdzali oni, że głosowanie przeciwko Frontowi Ludowemu byłoby równoznaczne ze zdradą. Taka groźba — pisał ambasador — musiała sprzyjać zastraszaniu, a przez to i „pozyskaniu” wyborcy, wiedzącego, że jego zatrudnienie, warunki życia i brak obawy przed uwięzieniem zależą tylko od tego, „czy jest on znany jako zwolennik Frontu Ludowego”⁸⁴.

⁸⁰ A. Djilas, *The Contested Country*, s. 157.

⁸¹ FRUS, 1945, t. 5, s. 1263.

⁸² Ibid., s. 1260.

⁸³ Ibid., s. 1295–1296.

⁸⁴ Ibid., s. 1296.

Zastraszeniu społeczeństwa sprzyjały także techniczne warunki głosowania. Władze zdecydowały się na zainstalowanie w lokalach wyborczych różnych urn wyborczych — oddzielnie dla zwolenników Frontu Ludowego, oddzielnie dla jego przeciwników. Ci ostatni otrzymywali tzw. urnę wyborczą bez listy („kutija bez liste”, „čorava glasačka kutija”). Mogli tam składać swoje głosy, ale ze świadomością, że są obserwowani przez członków komisji wyborczych, podporządkowanych Frontowi Ludowemu⁸⁵. Wiedzieli też, że ich głosy nie będą brane pod uwagę przy podziale mandatów poselskich⁸⁶. Nie głosowali przecież na żadnych kandydatów; składając, przy pewnej dozie odwagi, swoje głosy do „urny wyborczej bez listy”, mogli jedynie zmanifestować, iż są przeciwnikami Frontu Ludowego. Przywódcy tego ostatniego zaś starali się stworzyć pozory pluralizmu. Wystawiali w tych samych miejscach po kilku kandydatów, choć przy założeniu, że „złożone z wielu partii do wyborów przystępuje jedno ugrupowanie polityczne”, tj. Front Ludowy⁸⁷.

Według oficjalnych danych w wyborach do Skupstiny Związkowej miało wziąć udział 7 432 469 osób, a więc 88,66% uprawnionych, zaś do Skupstiny Narodowości — 7 413 214 osób, a więc 88,43% uprawnionych. Na listę Frontu Ludowego Jugosławii w wyborach do Skupstiny Związkowej głosowało 6 725 047 osób, a więc 90,48%, zaś do Skupstiny Narodowości — 6 574 975, tj. 88,69%. Przeciwnicy KPJ, oddający swe głosy do „urny wyborczej bez listy”, mieli zgromadzić odpowiednio 707 422 i 838 239 głosów. Byłoby to równoznaczne z poparciem 9,52% uprawnionych do głosowania do Skupstiny Związkowej i 11,31% — do Skupstiny Narodowości⁸⁸.

Na podstawie dostępnych informacji trudno byłoby ocenić, w jakim stopniu wyniki „wyborów” z 11 listopada zostały sfalszowane w trakcie podliczania głosów. Podporządkowanie maszyny wyborczej Frontowi Ludowemu niewątpliwie mogło temu sprzyjać. Wydaje się jednak, że komunistyczne władze zdołały zrealizować swoje cele głównie w rezultacie wspomnianego zastraszenia i sterroryzowania społeczeństwa. Bezpośrednie fałszerstwo prawdopodobnie było dodatkową, podrzędną metodą, stosowaną przez partię komunistyczną w Jugosławii w okresie przeprowadzania „wyborów”⁸⁹.

⁸⁵ M.B. Petrovich, *The View from Yugoslavia*, s. 53.

⁸⁶ A. Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju*, s. 288.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 289.

⁸⁸ *Zasedanje Ustavotvorne Skupštine*, 29 november 1945—1 februar 1946. Stenografske beleške, izd. Prezidijuma Narodne Skupštine FNRJ (bez r. wyd.), s. 14—50; A. Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju*, s. 301.

⁸⁹ Za taką interpretacją przemawiają m.in. doniesienia dyplomatów amerykańskich. W raporcie do sekretarza stanu z 6 XII 1945 r. Patterson pisał, że „pracownicy ambasady odwiedzili w dniu głosowania ok. 20 punktów wyborczych i praktycznie nie dostrzegli żadnych objawów nierzetelności”. Niemniej o ocenie, czy wybory dostarczyły ludności okazji do wyrażenia woli — donosił — muszą decydować takie fakty, jak: „zastraszenie, skłaniające szerokie rzesze ludności do głosowania na listę Frontu Ludowego; opanowanie maszyny wyborczej przez członków Frontu Ludowego; brak opozycyjnych lub neutralnych obserwatorów mogących sprawdzić rezultaty [wyborów — M.J.Z.], a także niesumienność członków Frontu Ludowego przed wyborami, skłaniająca do przypuszczenia, że wykazali oni równie niski poziom etyczny w przedłożeniu wyników wyborczych”.

W specjalnym memorandum, załączonym do raportu Pattersona, jeden z dyplomatów amerykańskich Peters Constan pisał, że Tito stara się wywołać wrażenie, iż obecne wybory „były najbardziej wolnymi i najspokojniejszymi wyborami w dziejach Jugosławii”. Constan dodawał, że „śmiertelnie spokojne wybory na Bałkanach — a widziałem ich wiele w ciągu ostatnich 25 lat — są

29 listopada odbyło się pierwsze posiedzenie Skupstiny Ustawodawczej. Posłowie jednomyślnie proklamowali powstanie Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii (FNRJ)⁹⁰. Dzięki temu aktowi Jugosławia stała się pierwszym państwem spośród dawnych monarchii Europy Środkowo-Wschodniej, przyjmującym republikańską formę rządów⁹¹.

„Wybory” i proklamowanie FNRJ przyspieszyły ostateczną klęskę opozycji politycznej. Partia Demokratyczna została rozwiązana. Przy życiu utrzymały się trzy drobne ugrupowania chłopskie, wchodzące w skład Frontu Ludowego — Jugosłowiański Związek Republikański, Zjednoczony Związek Rolników i Chorwacka Republikańska Partia Chłopska. Ta ostatnia w niczym nie przypominała dawnej HSS — wpływowej, przedwojennej partii politycznej.

W praktyce klęska opozycji oznaczała zakończenie procesu skupiania władzy w rękach przywódców KPJ. Niewątpliwie można zgodzić się z poglądem, że „rozbicie legalnej opozycji w rządzie i Skupstynie oraz stopniowa likwidacja opozycji nielegalnej, stworzyły w istocie sytuację jednolitej władzy. Jugosławia była pierwszym z ówczesnych krajów demokracji ludowej, w którym nastąpiło odejście od rządu koalicyjnego”⁹². Tempo tego procesu, szybsze niż w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, było objawem jugosłowiańskiej specyfiki.

31 I 1946 r. Skupstyna Ustawodawcza uchwaliła konstytucję FNRJ. Miała ona służyć ukształtowaniu państwa zgodnie z zasadami opracowanymi przez komunistów w czasie drugiej wojny światowej. W pierwszym rządzie odnosiło się to do stosunków narodowościowych. W założeniu Jugosławia miała być dobrowolnym i równoprawnym związkiem narodów „które na podstawie prawa do samostanowienia z prawem do oderwania się włącznie, wyraziły swą wolę współżycia w Państwie związkowym”. W składzie federacji znalazły się następujące republiki: Ludowa Republika Serbii, Ludowa Republika Chorwacji, Ludowa Republika Słowenii, Ludowa Republika Bośni i Hercegowiny, Ludowa Republika Macedonii i Ludowa Republika Czarnogóry. W obrębie Serbii wydzielono Autonomiczną Prowincję Wojwodinę i Autonomiczny obwód Kosowsko-Metochijski.

Przedstawicielem suwerenności narodowej i najwyższym organem władzy ustawodawczej miała być Skupstyna Ludowa FNRJ, składająca się z dwóch izb: Rady Związkowej i Rady Narodowości. Odpowiednie postanowienia konstytucji stanowiły, że obie izby będą wybierane na przeciąg 4 lat w odręb-

istotnym dowodem braku wolności. Kiedy mieszkańcy Bałkanów nie mogą walczyć ze sobą w czasie wyborów (cannot have a fight during an election), to oznacza to, że się obawiają wyrażać swoje myśli”. A w ogóle — zadawał sobie pytanie — „w jakiej to części świata, w której panuje wolność, ludzie chodzą w czasie wyborów w milczeniu, powadze i pojedynczo, bez najmniejszej chęci zademonstrowania swojego stanowiska?”, FRUS, 1945, t. 5, s. 1295–1297.

⁹⁰ FNRJ — Federativna Narodna Republika Jugoslavije: A. Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju*, s. 307.

⁹¹ Proklamowanie republik w innych krajach tego regionu, które do tej pory były monarchiami, nastąpiło: w Albanii — 11 I 1946 r., na Węgrzech — 1 II 1946 r., w Bułgarii — 15 IX 1946 r., w Rumunii — 30 XII 1947 r.

⁹² Z. Rutyna-Frelek, *Powstanie*, s. 91.

nym trybie. Radę Związkową mieli wybierać wszyscy obywatele Jugosławii według normy 1 poseł na 50 tys. mieszkańców. Natomiast w Radzie Narodowości mieli zasiadać posłowie reprezentujący poszczególne republiki oraz regiony autonomiczne, tj. Wojwodinę i Kosowo-Metochiję. Mieszkańcy każdej republiki mieli wybierać po 30 posłów, Wojwodiny — 20, Kosowa-Metochiji zaś — 15. System wyborczy miał się opierać na powszechnym, równym, bezpośrednim i tajnym głosowaniu, a więc na czteroprzymiotnikowym prawie wyborczym. Funkcje ustawodawcze Skupsztyna miała realizować uchwałami obu izb.

Autorzy konstytucji przewidywali, że zbliżone zasady będą obowiązywać w poszczególnych republikach. W każdej z nich ustanowiono Skupsztynę Ludową, wybieraną na okres czterech lat, zgodnie z konstytucją i ustawami republik. W odróżnieniu od federacyjnej, Skupsztyny republikańskie miały być jednoizbowe. Ich funkcjonowanie określały konstytucja związkowa i republikańska. Skupsztyny miały wybierać swoje prezydya i powoływać rządy, będące naczelnymi organami wykonawczymi i administracyjnymi każdej republiki. Konstytucja określała prawa i zakres władzy (uprawnień) poszczególnych jednostek autonomicznych, tj. Wojwodiny i Kosowa-Metochiji.

Najwyższe uprawnienia wykonawcze i administracyjne w państwie konstytucja powierzała Rządowi FNRJ. Organem, który go powoływał i odwoływał, miała być Skupsztyna Ludowa. Rząd miał także przed nią odpowiadać i zdawać sprawozdania ze swojej działalności.

Charakterystycznym rysem organizacji rządu FNRJ w myśl nowo uchwalonej konstytucji miało być istnienie dwojakiego rodzaju ministerstw: ogólnozwiązkowych i związkowo republikańskich. Do ogólnozwiązkowych zaliczono następujące ministerstwa: spraw zagranicznych, obrony narodowej, komunikacji, spraw morskich, poczt, handlu zagranicznego. Do związkowo-republikańskich: skarbu, spraw wewnętrznych, sprawiedliwości, przemysłu, górnictwa, handlu i aprowizacji, rolnictwa i lasów, pracy, robót publicznych. Autorzy konstytucji stwierdzali, że ministerstwa ogólnozwiązkowe „kierują w zasadzie bezpośrednio, przy pomocy własnych organów, określonym działem administracji państwowej na całym obszarze Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii”. Oświadczyli, że w odróżnieniu od tych organów, ministerstwa związkowo-republikańskie „kierują określonymi działami administracji państwowej za pośrednictwem ministerstw republik ludowych, a bezpośrednio mogą kierować jedynie określonymi pracami, przedsiębiorstwami i instytucjami, posiadającymi charakter ogólnopaństwowy”⁹³. Ta skomplikowana struktura organizacyjna władz wykonawczych w Jugosławii przewidywała, że wspomniane ministerstwa związkowo-republikańskie równocześnie znajdą się w składzie rządów poszczególnych republik, wspólnie z ministerstwami republikańskimi⁹⁴.

⁹³ Konstytucja Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii, w: *Nowe Konstytucje państw europejskich* (red. i wstęp L. Gelberg), Warszawa 1949, s. 168.

⁹⁴ *Ibid.*, s. 171.

Konstytucja FNRJ była wzorowana na sowieckiej z 5 XII 1936 r., szczególnie w tych punktach, które dotyczyły federacyjnego charakteru państwa oraz organizacji władzy ustawodawczej i wykonawczej⁹⁵. Miały one być świadectwem zerwania z tendencjami dominującymi w przedwojennej, królewskiej Jugosławii, dowodem rzeczywistego uznania tożsamości i odrębności narodowej Serbów, Chorwatów, Słoweńców, Czarnogórców, Macedończyków i Muzułmanów, nie mówiąc już o licznych mniejszościach narodowych. Trzeba jednak pamiętać, że choć federacyjna polityka komunistów, związana z chęcią niedopuszczenia i przeciwdziałania konfliktom narodowościowym, wydatnie zmniejszała i ograniczała płaszczyznę tych starć, to nie była w stanie całkowicie wyeliminować ich przyczyn. Można nawet powątpiewać, czy istotnie do tego zmierzała⁹⁶. W rezultacie napięcia na tle narodowym będą się ujawniać w przyszłości, szczególnie w okresach ogólnych kryzysów politycznych i gospodarczo-społecznych⁹⁷.

Bezpośrednio po zakończeniu wojny Tito i jego współpracownicy starali się zaszczepić obywatelom swojego kraju świadomość wspólnego, jugosłowiańskiego pochodzenia. O potrzebie takiej mówili już w czasie okupacji. Ukształtowana na podstawie różnych elementów kultury poszczególnych narodów i narodowości, idea jugosłowiańska była więc upowszechniana przez środki masowego przekazu i praktycznie przez wszystkie instytucje i organizacje z siłami zbrojnymi na czele. W dużym stopniu była ona zgodna z koncepcją realizowaną przez władze Królestwa Jugosławii po wprowadzeniu dyktatury w 1929 r. W zamyśle komunistów miała ona służyć umocnieniu wewnętrznej spójności państwa, a przede wszystkim — politycznej oraz ideologicznej lojalności obywateli Jugosławii wobec komunistycznej władzy. Nie była jednak elementem określonej, zdefiniowanej polityki, służącej kształtowaniu nowego, jugosłowiańskiego narodu, zastępującego dotychczasowe. Byłoby to sprzeczne z logiką systemu, uznającego fakt istnienia różnych narodów i — co za tym idzie — odrębności narodowych w Jugosławii⁹⁸.

Uprawnienia republik i okręgów autonomicznych określone w konstytucji nie były równoznaczne z decentralizacją państwa. Rzeczywista władza została skupiona w rękach niewielkiej grupy przywódców partii komunistycznej, wśród których dominującą pozycję posiadał Josip Broz Tito. Bezpośrednio po wojnie był on sekretarzem generalnym partii, premierem, przewodniczącym

⁹⁵ Rada Związkowa i Rada Narodowości Skupsztyny Ludowej FNRJ były odpowiednikami Rady Związkowej i Rady Narodowości wchodzących w skład Rady Najwyższej ZSRS, zaś ministerstwa — odpowiednikami Komisariatów Ludowych ZSRS i Komisariatów poszczególnych republik (ogólnozwiązkowych, związkowo-republikańskich i republikańskich), por. *Konstytucja (Ustawa Zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Rad*, Lwów 1939 r., s. 7–31, w szczególności s. 13, 19, 22.

⁹⁶ Mam na myśli przede wszystkim działalność Rankovicia, popierającego partykularne interesy serbskie, por. W.D. McClellan, *Postwar Political Evolution*, s. 150.

⁹⁷ Napięcia te uwidoczniły się m.in. w latach 1971–1972, por. D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Berkeley and Los Angeles 1978, s. 273 n., D. Bilandžić, *Historija*, s. 415 n. Były one także jedną z zasadniczych przyczyn rozpadu Jugosławii w latach 1991–1992.

⁹⁸ O polityce narodowościowej przywódców KPJ zob. A. Djilas, *The Contested Country*, s. 160–174 i przyp. 57, s. 230.

Frontu Ludowego, marszałkiem Jugosławii, głównodowodzącym sił zbrojnych⁹⁹. Jego najbliżsi współpracownicy kierowali poszczególnymi sektorami władzy państwowej: Ranković organami bezpieczeństwa, Kardelj polityką zagraniczną i sprawami prawno-konstytucyjnymi, Džilas propagandą, Boris Kidrič zaś planowaniem gospodarczym¹⁰⁰. Politycy ci, podobnie jak inni członkowie Biura Politycznego, oddziaływali za pośrednictwem władz związkowych i republikańskich. Zgodnie z praktyką systemu totalitarnego układ władzy był scentralizowany, wszystkie instytucje polityczne i gospodarczo-społeczne były podporządkowane Komunistycznej Partii Jugosławii. Miały służyć mobilizacji społeczeństwa do określonych celów i zadań wyznaczonych przez partię, a także — mówiąc słowami jednego z badaczy jugosłowiańskich — być narzędziem „represji wobec różnych przeciwników ustroju”¹⁰¹. Uzasadnione więc wydaje się twierdzenie, że bezpośrednio po wojnie zasady systemu związkowego w Jugosławii były tak samo pozorne, jak identyczne zasady ustroju ZSRS i że władze republikańskie nie miały możliwości prowadzenia polityki nie pokrywającej się z polityką wszechmocnego kierownictwa partyjnego¹⁰². W praktyce jego polityka była nie tyle nawet kontynuacją, co zasadniczym wzmocnieniem centralistycznych tendencji polityki Karadjordjevićów, szczególnie po 1929 r. Różniła się jedynie tym, że komuniści wykazywali większe skłonności do uznania istnienia różnych narodów i narodowości w obrębie państwa, odcinali się, choć nie zawsze konsekwentnie¹⁰³, od dominacji serbskiej, tak charakterystycznej w Jugosławii międzywojennej i sprawowali rządy za pośrednictwem różnych fasadowych instytucji republikańskich.

Bezpośrednio po zakończeniu wojny komunistyczne władze stanęły przed koniecznością odbudowy i zorganizowania życia gospodarczego Jugosławii. Obok Polski i Związku Sowieckiego była ona jednym z najbardziej zniszczonych i zdewastowanych krajów w Europie. W czasie wojny Jugosławia straciła około 1 706 000 osób¹⁰⁴, w tym 90 tys. specjalistów. 305 tys. osób zginęło w bezpośredniej zbrojnej walce z okupantami. Przemysł został zniszczony w 36,5%, ok. 3,5 mln ludności zostało bez dachu nad głową. Zburzono 52% linii kolejowych, zatopiono lub zrabowano 61% okrętów dalekomorskich, zdewastowano 103 porty, zniszczono lub uszkodzono wszystkie stocznie. Z przedwojennego parku transportu kolejowego zostało jedynie 16,1% wagonów i 23,5% lokomotyw. Puszczono z dymem tysiące wsi, zniszczono inwentarz 289 tys. gospodarstw rolnych. Licząc po cenach z 1938 r. Jugosławia

⁹⁹ G.W. Hoffman, F.W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, s. 85.

¹⁰⁰ Ibid., s. 85, B. Jelavich, *History of the Balkans*, s. 322.

¹⁰¹ D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*, Zagreb 1986, s. 26.

¹⁰² D. Wilson, *Tito's Yugoslavia*, Cambridge University Press 1979, s. 39–40.

¹⁰³ Por. przyp. 96.

¹⁰⁴ W 1940 r., a więc przed atakiem państw osi, Jugosławia liczyła ok. 15,9 mln ludności, zob. W. Szulc, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918–1941*, Poznań 1980, s. 40.

straciła majątek narodowy wartości 9,1 mld dol. USA. Tak wielkie straty były wynikiem zarówno walk z okupantami, jak i walk bratobójczych¹⁰⁵.

Końcowe miesiące wojny i pierwsze lata powojenne wykazywały, że władze Jugosławii stopniowo porzucają swą pierwotną, taktyczną wstrzeźliwość w publicznym określaniu celów na niwie gospodarczo-społecznej i odsłaniają rzeczywiste, rewolucyjne zamierzenia. Coraz bardziej skłaniały się one do przekonania, że w miarę upływu czasu ciężar rewolucji trzeba będzie przenosić z przemian politycznych — a więc związanych ze zdobyciem i utrzymaniem władzy — na przekształcenia ekonomiczne i społeczne. W pierwszym rządzie dotyczyło to przemysłu, handlu, systemu bankowego, w mniejszym zaś — rolnictwa. Tu początkowo nadal przeważały względy taktyczne.

Polityka władz w sprawie wsi i rolnictwa wskazywała, że są one świadome konsekwencji wynikających z chłopskiego — w przeważającej mierze — charakteru społeczeństwa i że są zdecydowane działać elastycznie. W historiografii jugosłowiańskiej uzewnętrzniała się teza, że „nacionalizacja ziemi po wojnie nie odpowiadałaby narodowym właściwościom, szczególnej drodze rozwoju i stosunkowi chłopów do ziemi”. Kolektywizacja rolnictwa, przeprowadzona zgodnie z doktrynersko i dogmatycznie pojętą teorią, doprowadziłaby jedynie do wrzenia na wsi „szczególnie wśród średnio zamożnego chłopstwa, które odegrało aktywną rolę w czasie wojny i posiadało istotne miejsce w strukturach ruchu narodowyzwoleńczego. Nie trzeba dodawać, że również agrotechniczny poziom jugosłowiańskiego rolnictwa nie stwarzał podstaw, by z dnia na dzień wprowadzić wielką strukturę produkcji rolnej”¹⁰⁶.

Nie wykluczone, że wstrzeźliwa polityka w sprawie kolektywizacji wsi była także wyrazem przekonania, iż najpierw należałoby przeprowadzić nacionalizację środków produkcji w przemyśle. Dodajmy, że inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej również nie przeprowadzały w tym czasie kolektywizacji rolnictwa na wielką skalę.

Zgodnie z przewidywaniami, że polityczne, techniczne i gospodarcze uwarunkowania uniemożliwiają szybką likwidację prywatnego władania ziemią, władze Jugosławii zdecydowały się na przeprowadzenie innych zmian. Pojawiły się one w następstwie ustawy Tymczasowej Skupsztyny Ludowej z 23 VIII 1945 r. w sprawie przeprowadzenia reformy rolnej i kolonizacji.

Odpowiednie postanowienie ustawy głosiło, że ziemia przypada tym, którzy ją uprawiają. Wywłaszczała ona gospodarstwa powyżej 45 ha ogólnej powierzchni ziemi lub powyżej 25–35 ha ziemi ornej. W praktyce parcelacji ulegały majątki, które dotychczas należały do Niemców, Węgrów, kolaborantów oraz nadwyżki ziemi będące w posiadaniu bogatego chłopstwa. Dzieloną ziemię przekazywano małorolnym i bezrolnym. Maksymalny nadział dla poszczególnych gospodarstw chłopskich wynosił od 4,5 do 6,9 ha. Ziemię otrzymało 179 961 rodzin biednych, małorolnych chłopów, 70 701 rodzin

¹⁰⁵ D. Bilandžić, *Historija*, s. 112–113; B. Ryś, *Rozwój polsko-jugosłowiańskich stosunków gospodarczych*, Łódź 1986, s. 58; D. Dašić, *Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije*, Beograd 1948, s. 13–15.

¹⁰⁶ V. Simović, B. Petranović, *Istorija narodne vlasti*, s. 216.

bezrolnych i 65 753 rodzin kolonistów. Ci ostatni otrzymywali przede wszystkim poniemieckie i powęgierskie gospodarstwa w Słowenii i Wojwodinie. Gospodarstw tych było ok. 70 tys.¹⁰⁷ Należy dodać, że określenie górnego pułapu wielkości gospodarstw było rezultatem doktrynalnej tezy o konieczności przeciwdziałania rozwojowi stosunków kapitalistycznych na wsi.

Przeciwko ustawie wystąpił Kościół katolicki. Był on jednym z największych właścicieli ziemskich w Jugosławii (na marginesie można jednak stwierdzić, że już w okresie międzywojennym odsetek wielkich gospodarstw rolnych w tym kraju był — w porównaniu z Polską, Słowacją i Węgrami — stosunkowo niski¹⁰⁸). Władze kościelne głosiły, że reforma dokonuje się na drodze gwałtu i przemocy, a także, iż jest nielegalna, ponieważ uniemożliwia działalność Kościoła. Argumentowały, że decyzje w sprawie jego własności może podejmować jedynie Stolica Apostolska. Przeciwko ustawie wystąpiły również władze Cerkwi prawosławnej. Protesty obu kościołów nie odniosły żadnego skutku. Zostały zignorowane przez władze komunistyczne¹⁰⁹.

W omawianym okresie przeprowadzono zasadnicze zmiany w zakresie własności w przemyśle, handlu, finansach i rzemiośle. Odbywały one się stopniowo. 21 XI 1944 r. Prezydium AVNOJ ogłosiło konfiskatę własności III Rzeszy i jej obywateli na terytorium Jugosławii. Decyzje te dotyczyły także jugosłowiańskich przestępców wojennych i kolaborantów. W 1945 r. Skupsztyna wydała ustawę o konfiskacie mienia osób, które wzbogaciły się podczas wojny, wykorzystując nienormalne, wojenne warunki. Równocześnie została ogłoszona sekwestracja własności osób nieobecnych, najczęściej cudzoziemców, służących — zdaniem historyków jugosłowiańskich — władzom okupacyjnym. Wyżej wymienione decyzje spowodowały, iż w końcu 1945 r. ok. 80% potencjału przemysłowego znalazło się w rękach państwa¹¹⁰.

31 I 1946 r., a więc równocześnie z konstytucją, Skupsztyna Ludowa ogłosiła ustawę uznającą istnienie państwowej, spółdzielczej i prywatnej własności środków produkcji. Ustawa głosiła, że wspólnie ze spółdzielczą, własność państwowa będzie podstawą planu gospodarczego i przyszłej rozbudowy ekonomicznej kraju. Głosiła także, iż wyznaczenie głównych kierunków rozwoju gospodarczego będzie domeną działalności władz państwowych. Własność prywatna — podobnie jak handel zagraniczny — miała się znaleźć pod kontrolą państwa. Ustawa przewidywała także możliwość ograniczenia lub likwidacji własności prywatnej w przypadku konieczności warunkowanych względami społecznymi.

¹⁰⁷ D. Dašić, *Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije*, s. 25.

¹⁰⁸ Por. J. Tomaszewski, *Gospodarka krajów Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach międzywojennych*, w: *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939* (pod red. J. Żarnowskiego), Wrocław 1973, s. 69. W okresie międzywojennym w Jugosławii przeważały średnie, małe, a nade wszystko karłowate gospodarstwa rolne, do 5 ha powierzchni. Tych ostatnich było 67,8%. Wspólnie z małymi i średnimi stanowiły one 99,6% ogólnej liczby gospodarstw i zajmowały ponad 90% całej powierzchni uprawnej, por. M. Mirković, *Ekonomaska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952, s. 33; D. Bilandžić, *Historija*, s. 12.

¹⁰⁹ B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, t. 1, Beograd 1977, s. 58–59.

¹¹⁰ S. Lovrenović, *Ekonomaska politika Jugoslavije*, Sarajewo 1956, s. 99; D. Dašić, *Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije*, s. 24–25.

Wspomniana ustawa stała się dogodnym punktem wyjścia do całkowitej likwidacji własności prywatnej w przemyśle. Sprzyjała temu ustawa Skupsztny z 5 XII 1946 r. o nacjonalizacji wszystkich przedsiębiorstw o znaczeniu ogólnopaństwowym i republikańskim. Oznaczała ona przejście przez państwo przedsiębiorstw 42 gałęzi gospodarki, w szczególności całego przemysłu, kopalnictwa, budownictwa, handlu, transportu, komunikacji, banków, instytucji ubezpieczeniowych, uzdrowisk. Rozmiary nacjonalizacji zostały powiększone w wyniku uchwalenia przez Skupsztnę ustawy z 28 IV 1948 r. o przejęciu przez państwo wszystkich prywatnych przedsiębiorstw. Miało to miejsce w okresie dojrzewającego konfliktu ze Stalinem. W prywatnym posiadaniu — poza rolnictwem — pozostały jedynie drobne przedsiębiorstwa i warsztaty rzemieślnicze, ale i one zostały włączone w system gospodarki planowej i poddane kontroli państwa¹¹¹.

Obarczenie państwa tak wielką rolą wymagało odpowiedniego zorganizowania gospodarki. Kierowały nią następujące instytucje: Związkowa Komisja Planowania, Związkowa Komisja Kontroli i Kolegium ministerstw wszystkich resortów gospodarczych. Pierwsza z tych instytucji, a więc Komisja Planowania, miała przygotowywać perspektywiczne i bieżące plany rozwoju, a po zaakceptowaniu ich przez rząd i Skupsztnę — nadzorować przebieg ich realizacji¹¹².

Na kolejnych, niższych szczeblach znacjonalizowanej gospodarki znajdowały się poszczególne ministerstwa, główne i generalne dyrekcje oraz kierownictwa administracyjno-operacyjne, czyli tzw. AOR-y¹¹³. Na samym dnie tej hierarchicznej piramidy usytuowano przedsiębiorstwa. Dzielily się one na trzy kategorie: przedsiębiorstwa o zasięgu i znaczeniu związkowym, republikańskim i lokalnym. Każde z nich podlegało odpowiedniemu AOR-owi. Przedsiębiorstwami kierowali dyrektorzy, powołani i odpowiedzialni przed AOR-ami. Przedsiębiorstwa nie posiadały żadnej samodzielności. Były jedynie wykonawcami dyrektyw, określanych przez plany gospodarcze. Miały one określać rozmiary produkcji i spożycia, sposób podziału i wymiany towarów, a także ceny, obowiązujące przedsiębiorstwa przy kupnie odpowiednich materiałów i towarów. Miały także wyznaczać rozmiary akumulacji i inwestycji¹¹⁴. Środki przeznaczone na inwestycje zostały scentralizowane i znalazły się w dyspozycji państwa. Wydzielano je z budżetu związkowego. Ich dystrybutorem były banki państwowe, przede wszystkim zaś Państwowy Bank Inwestycyjny¹¹⁵.

¹¹¹ D. Dašić, *Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije*, s. 27–31.

¹¹² D. Bilandžić, *Historija*, s. 120.

¹¹³ AOR — administrativno-operativno rukovodstvo; M. Pavlović, *Nastajanje i razvoj samoupravnog sistema u Jugoslavij*, Beograd 1977, s. 16; D. Marsenić, *Privredni sistem Jugoslavije*, Beograd 1981, s. 21.

¹¹⁴ D. Dašić, *Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije*, s. 41–43.

¹¹⁵ V. Vasić, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Beograd 1977, s. 213; D. Dašić, *Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije*, s. 45.

W kwietniu 1947 r. Skupsztyzna wydała ustawę o pierwszym planie pięcioletnim na lata 1947–1951. W ten sposób Jugosławia pomijała krótsze plany odcinkowe, przyjmowane przez inne kraje środkowo- i wschodnioeuropejskie i od razu wkraczała w stadium planowania wieloletniego. Plan pięcioletni został opracowany na wzór sowieckich pięcioletek i z pomocą sowieckich specjalistów¹¹⁶.

Dominująca rola państwa w gospodarce stanowiła jedynie element ogólnego, niezwykle scentralizowanego ustroju Jugosławii, ukształtowanego zgodnie z zasadami stalinizmu. Przywódcy jugosłowiańscy byli im tak oddani, że nawet po wybuchu konfliktu z WKP/b i innymi partiami Biura Informacyjnego w końcu czerwca 1948 r.¹¹⁷ nie od razu zdecydowali się na modyfikacje ustrojowe. Paradoksalnie w dużej mierze było to rezultatem decyzji przeciwstawiania się Moskwie i jej satelitom. Decyzja ta prowadziła do pogłębienia tendencji do sprawowania władzy za pomocą terroru i do dalszej centralizacji i biurokratyzacji wszystkich ogniw władzy¹¹⁸. Były to czysto stalinowskie rozwiązania ustrojowe, podobnie jak kolektywizacja rolnictwa, ogłoszona już po wybuchu konfliktu, w czasie obrad II Plenum KC KPJ (28–30 I 1949 r.). Uzasadniano ją koniecznością przezwyciężenia zacofania rolnictwa i uspołecznienia stosunków produkcji na wsi poprzez wprowadzenie „chłopskich wspólnot pracy”, będących „najlepszą formą godzenia interesów pracującego chłopstwa z ogólnym interesem socjalistycznej wspólnoty”¹¹⁹. Argumentowano, że nowe stosunki na wsi będą sprzyjały wzrostowi produkcji rolnej.

W rzeczywistości decyzja o kolektywizacji była elementem rozgrywki ze Stalinem. Jak stwierdza Džilas „bezpośrednio po wybuchu konfliktu z Moskwą byliśmy siłą bardziej gnębicielską niż w okresie naszej walki o władzę [...] nasza katastrofalna decyzja o kolektywizacji podjęta została po wybuchu konfliktu z Moskwą. A dlaczego ją podjęliśmy? Zdwoiliśmy nasze ideologiczne usztywnienie i zwiększyliśmy terror w obawie, że w przeciwnym razie dostarczymy amunicji Stalinowi i Żdanowi, okazując «słabość ideologiczną». Chcieliśmy dowieść za wszelką cenę, że byliśmy pryncypialnymi komunistami, niegorszymi od towarzyszy sowieckich”¹²⁰.

To „pryncypialne” stanowisko nie było jednak w stanie poprawić pozycji przywódców KPJ wobec WKP/b i innych partii Kominformu¹²¹. Powodowało

¹¹⁶ B. Ryś, *Rozwój*, s. 61.

¹¹⁷ O konflikcie między KPJ a WKP/b i innymi partiami Kominformu: *Pisma CK KPJ i pisma CK SKP/b*, s. 3–52; *Yugoslavia and the Soviet Union*, s. 50 n., 169 n.; A. Ulam, *Titoism and Cominform*, Cambridge, Mass., 1952, R. Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominternom i društveni razvoj Jugoslavije (1948–1950)*, Zagreb 1950; J.S. Girenko, *Stalin-Tito*, s. 322 n.

¹¹⁸ Zdaniem Bilandžicia, bezpośrednio po wybuchu konfliktu z 1948 r. konkretna „sytuacja historyczna stwarzała w istocie idealne warunki do stosowania represji i centralistyczno-biurokratycznych metod zarządzania. Walka o przetrwanie spowodowała wprowadzenie kontroli prawie wszystkich obywateli, natomiast blokada ekonomiczna [powstała w rezultacie konfliktu z partiami Kominformu — M.J.Z.] oraz industrializacja znacznie powiększały siłę aparatu, który wszędzie wzrastał. Tylko w samych władzach federacji i jej instytucjach zatrudniano prawie 140 tys. urzędników”, D. Bilandžić, *Historija*, s. 161.

¹¹⁹ B. Petranović, Č. Šrbac, *Istorija*, t. 1, s. 129.

¹²⁰ *Stalin i stalinizm*, s. 168.

¹²¹ W listopadzie 1949 r. partie Kominformu opublikowały kolejną — po czerwcowej z 1948 r. — rezolucję przeciwko Ticie i KPJ („Jugosłowiańska kompartia w rękach morderców

to, że w miarę upływu czasu władze KPJ coraz sceptyczniej odnosiły się do swej dotychczasowej, ortodoksyjnej postawy. Ostatecznie zdecydowały się na podjęcie krytyki stalinizmu z myślą wykazania, że jest on sprzeczny z podstawowymi założeniami marksizmu-leninizmu. Choć nie prowadziła do poniesienia terroru, krytyka ta stała się punktem wyjścia dyskusji ideologiczno-teoretycznych w szeregach KPJ. Z czasem doprowadziły one do powstania tzw. systemu samorządowego¹²². Był on traktowany jako świadectwo przewyciężenia stalinizmu. W miarę upływu czasu stawał się jednym z głównych instrumentów wykazania, że w powojennym świecie Jugosławia zamierza kroczyć własną, niezależną drogą. Miał być logicznym uzupełnieniem polityki niezaangażowania, tj. nieprzyłączenia się do żadnego z bloków polityczno-wojskowych, zdominowanych przez Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki. Miał też wykazywać, że konflikt sowiecko-jugosłowiański, rozpoczęty w 1948 r. z powodów politycznych, tj. odmiennej koncepcji stosunków między państwami i partiami komunistycznymi, staje się także konfliktem ideologicznym. Od momentu powstania samorządów i w miarę, jak samodzielność Jugosławii nabierała cech trwałości, różnice i dyskusje ideologiczne między obustronami przestawały być jedynie parawanem osłaniającym ich cele polityczne. Stawały się czynnikiem rzeczywistej konfrontacji ideologicznej w ramach międzynarodowego ruchu komunistycznego¹²³. Świadczyły o poszukiwaniu własnej drogi rozwoju, którą na Zachodzie dosyć często określano mianem komunizmu narodowego. Ostatecznie postawa przywódców KPJ przyczyniła się do tego, że w międzynarodowym ruchu komunistycznym powstały zasadnicze różnice polityczne i ideologiczne.

i szpiegów”), zob. *Bela knjiga o agresivnim postupcima Vlada SSSR, Poljske, Cehoslovačke, Madjarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslavije*, Beograd 1951, s. 156–159.

¹²² O początkach systemu samorządowego: D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, s. 47 n.; w literaturze polskiej: M.J. Zacharias, *Konflikt radziecko-jugosłowiański i przemiany ustrojowe w Jugosławii*, s. 42 n.

¹²³ Elementy tej konfrontacji uwidoczniły się m.in. w okresie kryzysu węgierskiego w 1956 r., w czasie narady 64 partii komunistycznych w Moskwie w listopadzie 1957 r. z okazji 40-lecia przewrotu z 1917 r. i w czasie przygotowań i obrad VII Kongresu ZKJ (w 1952 r. KPJ zmieniła nazwę na Związek Komunistów Jugosławii) w Ljublanie w dniach od 22 do 26 IV 1958 r., por. Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty*, s. 263 n., D. Bilandžić, *Historija*, s. 225–236, 240–242.

Główną osią konfrontacji ideologicznej między Jugosławią i Związkiem Sowieckim było odmienne pojmowanie tzw. socjalizmu jako systemu ustrojowego. Jugosłowianie starali się przedstawiać stosunki samorządowe w swoim kraju jako modelowe rozwiązanie ustrojowe dla państw wkraczających na drogę „budownictwa socjalistycznego”. Elementy tej koncepcji uwidoczniły się m.in. w przemówieniu Tity z 11 XI 1956 r. w Puli; oświadczył on, że stalinowski system społeczny i stalinowskie metody w polityce wewnętrznej stały się główną przyczyną kryzysu na Węgrzech i w Polsce (D. Bilandžić, *Historija*, s. 273). Ze swej strony jego najbliższy współpracownik, Edward Kardelj, nawiązywał do międzynarodowego znaczenia jugosłowiańskiej drogi do „socjalizmu” i oświadczał, że jugosłowiańscy komuniści muszą o nią walczyć „nie tylko dla samych siebie, ale i dla sprawy socjalizmu w ogóle. Sukcesy na tym polu będą naszym wkładem w rozwiązanie obecnego, przejściowego kryzysu międzynarodowego ruchu socjalistycznego” (w związku z wydarzeniami na Węgrzech — M. J. Z.) Sugerował, że strona sowiecka stwarza przeszkody kępujące dalszy rozwój „socjalizmu” (E. Kardelj, *Ekonomaska politika i socijalistička demokratije*, w: *Problemi naše socijalističke i izgradnje*, s. 59, 60, 64). W rezultacie sowiecko-jugosłowiańska dysputa ideologiczna, ściśle związana z polityką zagraniczną Moskwy i Belgradu, oscylowała wokół kwestii, kto i na jakiej podstawie będzie miał prawo ustalać ideologiczne i ustrojowe zasady systemu socjalistycznego i stosunków między krajami rządzonymi przez komunistów.